

Свен Гедін

Багдад
Вавилон
Ниневія

DER BURGVERLAG NÜRNBERG 18

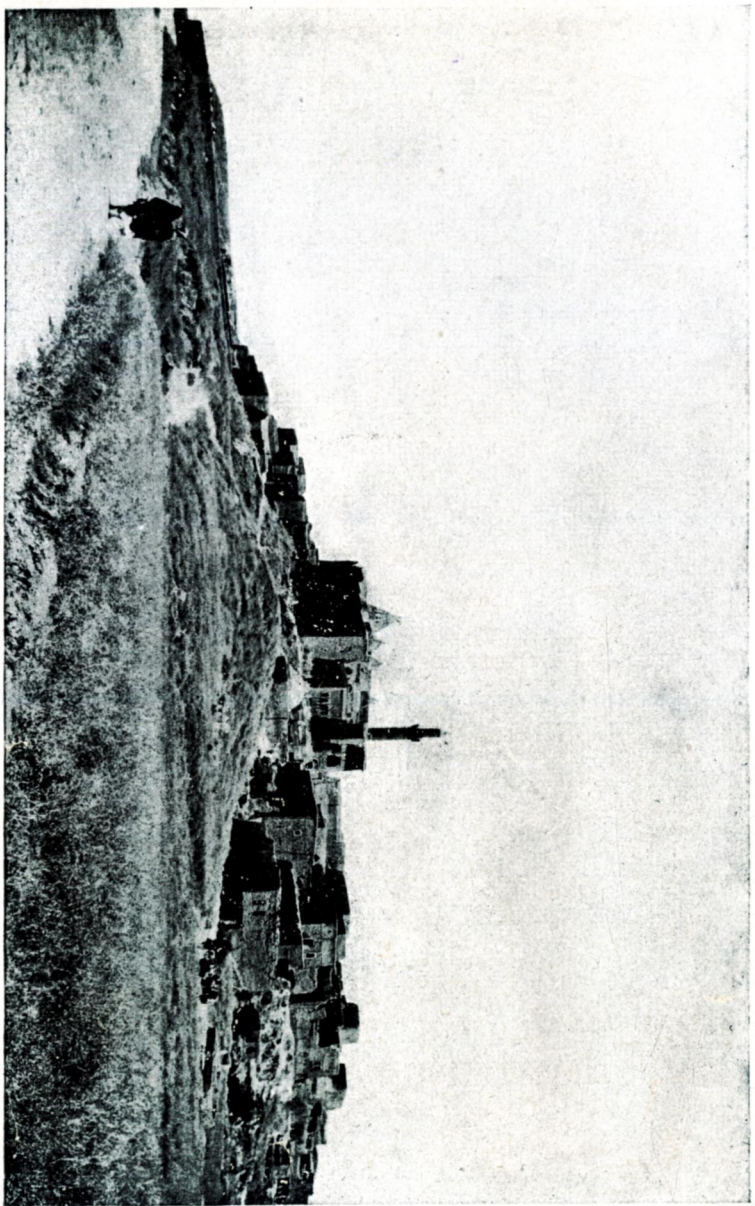
By

2006
2013

~~25.119.~~

Львів. Бібліотека
АН УРСР

[Faint, illegible handwritten text in blue ink, possibly a title or description, crossed out by a diagonal line.]

Ниневія.

Деревня Небі-Юнус з мечетю-гробницею пророка Юни.

25.119

Львів. Библиотека
АН УРСР

Свен Гедін

Багдад
Вавилон
Ниневія

DER BURGVERLAG NÜRNBERG 18

By

91 (5...)

ВН. 82

ЛВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА

АН УРСР

№ И 58876

~~25.119~~

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

З М І С Т.

1. Турція у світовій війні	5
2. Алеппо	9
3. Капітан-лейтенант фон Мюке на Єфраті	13
4. Невдала поїздка на самоходах.	16
5. Мій новий плян походу.	25
6. Долина Єфрату.	28
7. Життя кочівників	30
8. Вірменські втікачі.	33
9. Бурлива їзда.	39
10. Німецька артилерія по дорозі у Багдад	42
11. В царстві пальм	46
12. Останні дні плавання	52
13. Між Єфратом і Тигром	55
14. Мій візд у Багдад	58
15. Історія Багдаду.	61
16. Новий Багдад	64
17. Подорож по вулицях „Дар-ес-Саламу“	66
18. Базарні сцени	70
19. В Гетто.	72
20. Як мене арештували у Багдаді	74
21. Церкви й священники Багдаду.	75
22. Вечір на Тигрі	78
23. Коло могили фельдмаршала.	82

24. Кут-ель-Амара 86

25. Генерал Таунсенд і англійські полонені 91

26. Моя поїздка у Вавилон 95

27. Огнище німецьких археологів. 99

28. Повалення й друге збудження Вавилону. 102

29. Царський палац Навуходоносора. 107

30. Вавилонська башта 111

31. Ниневія. 113

32. Розбір клинописі 116

33. Найстарша бібліотека в світі 120

34. Назад в Алеппо 123

35. Вічний водокрут 126

1. Турція у світовій війні.

Штокгольм 7. травня 1917. року.

Хто береть ся за цю книжку, й чекає найти в ній докладне оповидання про участь Турції у світовій війні, той ще не добравшись до Багдаду викликне зі зневір'ям: та ця книжка зовсім не про війну! Це звичайне оповидання про подорож.

Він матиме рацію. Не війна заманила мене на нові пригоди. Її я досить бачив на європейських фронтах. На цей раз я хотів перше всього ознайомитись зі світовими державами старовини Асирією й Вавилоном, а також з наслідками найновіших розслідувань у цій найбільше поважаємій стороні світу. Я хотів бачити старинні міста, лопатою археологів розбуджених від дрімоти багатьох віків.

Важніше завдання цієї книжки — це розділити з читачем мої враження. Але він скоро помітить, що подорож моя була під військовий час. Він почує кроки маршуючих салдатів і побачить, як німецькі батареї, котрі є на турецькій службі, підїзять до царственного Єфрату. Грім гармат коло Кут-ель-Амари дійде до його слуху; я також не міг обійти мовчанкою руху Англіїців у Месопотамії. Але всі ці малюнки сучасного життя лише поверхово трапляють ся на могутньому полі країни.

Боротьба османів з Росією до цієї пори не звертає великої уваги з боку Шведа. Преціньвона торкається ся будуччини його батьківщини далеко ближче, чим то багато з моїх земляків уявляють. До цієї пори Росія була нашим залятим ворогом, — будуччина покаже чи переробить її переворот з нашого ворога в друга. З тої пори, як Карло XII відкрив європейцям очі на московську небезпеку й показав на знищення великої славянської держави, як на непохитну політичну ціль своїх сусідів, Швеція й Турція мали один і той же життєвий інтерес: перемога одної була перевагою для другої, поразка одної приносила

шкоду другій. Невдачі Швеції випростовували завше руки цареві на південь. Турецькі поражки забезпечували йому зад від небезпечних ворогів, коли він находив відповідним звернути увагу на наші границі.

Спільність політичних потреб Швеції й Турції не могла все ж об'єднати їх до співжиття навіть тоді, коли діло йшло про самооборону. Все ж таки географічне положення їх обох, які охоплюють крила Московщини, надало кожній з них, по їх чи проти їх волі, надзвичайно важну роль. Швеція відсуває Росію від моря й замикає їй зносини з Західною Європою. Дореволюційна Росія — під орудою царя — находила один лише факт нашого існування невимовним гнетом; війна лише підтвердила цю істину. Закордонна політика Росії стремить розірвати ці пута. З другого боку будуча безпека Швеції й Турції не може бути забезпечена в лекший спосіб, як здійсненням плянів Карла XII. Бо нова форма правління, якою Росія тільки що здивувала весь світ, не дає ніяких забезпечень для будуччини. Ніщо не може бути більш безхитрим, як сліпо довіритись її постійності.

Позиція Турції в західно-європейському питанні новішого змісту виявилась, коли Москалі без історичного права відкрили свій шлях до Босфору й Дарданелів, заявивши без усяких, що їх ціль освободити Царгород (Константинополь). В тамтой же час Карло XII хотів зібрати усі сили для боротьби з загальним ворогом, характер і можливості до розвитку которого він передбачав як ніхто ні до, ні після него своїм поглядом пророка. Даремно закликав він Шведів, Поляків і Турків. Його плян не міг виконатись завдяки тому, що західно-європейські держави давали поміч Руским. Після смерти Карла XII Швеція, як рівно Польща й Турція були ослаблені внутрішніми не порядками, які підюджували й роздмухували Росія з Англією, котрі були по братерському зеднані, як і тепер. Польща щезла, Швеція тим часом була спасена Густавом III. Але в Турків, завдяки небезпечному договору Кучук-Кайнарджі (1774), відкрились очі на темні пляни, з котрими носив ся Петро Великий. Вже тоді почав ся рух через турецькі області, що лежали на шляху змагань Росії до Середземного Моря.

Плян коаліції — розбити осередні держави у цій світовій війні, має свої коріння на Балканському півострові. Османам ясні цілі Росії: вони дізнались, що для здійснення своїх замірів Англія й Росія повинні протягти руки над турецькою землею,

а також і те, що вони рішають ся на все, щоби прокласти собі свободний шлях. Отже для обох сторін разходилося про боротьбу не на життя, а на смерть. Коли перед Високою Портою стало питання: війна чи гибель? — їй вибирати не приходилось. Вперше за 200 літ ожили помисли Карла XII і знову намітилась ціль, для котрої він зужив усю силу Швеції. На цей раз сусіди на заході були на сторожі. Тільки країна самого Карла XII була в відсутности — мало слідів духу Залізної Голови почувалось у її героїв. Але все ж Швеція впливала своїм географічним положенням.

Справді, для Турків, коли вони хотіли залишити ся живими, другого вибору не було. Невтральну Турцію спіткала б така ж трагічна участь, як і зморену, задушену Грецію, вся вина якої полягала в тому, що вона хотіла вдержатись з боку від війни, яка рвала й шматувала весь світ. Константинополь мав би російсько-англійський гарнізон, як то можуть радуватись французько-англійському гарнізону в Афіни.

Коли б Турцію й подолали протягом світової війни сліди втоми й зневіри, то російський міністер-президент Трепов у своїй думській промові 2. грудня 1916. р. подбав про те, щоби знов притягти її на шлях залізного супротиву. Він признав ся, що згідно заключеному з Англією, Францією й Італією в 1915. році договорі, „право Росії на проливи й Константинополь встановлене“. Для Турків, значить, гра була в „бути, або не бути“.

Хто вірив, що нова Росія відмовить ся від подібних військових цілей, той пережив велику зневіру. По меншій мірі перше революційне правительство залишало ся при домаганні Дарданелів і Константинополя, і міністер закордонних справ Мілюков цілком перебрав „державну ідею“ висказану Треповом у слідуєчих словах: ключ від Босфору й Дарданелів, Олегів щит на воротах Константинополя — такі віковічні, заховані мрії російського народу во всі часи його існування.

Тому молода Турція мала усі причини, щоби переворот у Росії, зустрінутий нею, котра сама родилась революцією, сам по собі з задоволенням, приймати з найбільшим недовір'ям. Коли недавно великий візир Талаат-Паша дав до друку свої погляди на це, то він висказав їх продуманими словами: „З жалем бачимо ми що помисли Революції не зовсім очистились від завойовчих плянів. „Почесний“ мир Мілюкова передбачає розв'язку турецького питання в користь Росії! Чи хвалять російські ліберали цю політику нападу й ворожнечі, ми не знаємо. Але

коли Російський нарід бере своєю провідною ниткою небезпечну спадщину царизму, то нема що говорити про мир“.

Врешті, що виграла Турція тим, що непорушно тримається взятого в початках війни напрямку? Тепер вона забезпечила своє існування на часи, простір котрих ми ще не можемо определити. Не даючи змоги робити звязок Росії з Англією, вона цим багато сприяла поваленню царської країни. Сили Росії розладжені, — ні одна держава не може в один і той же час провадити з успіхом війну й робити революцію. В цій великанській боротьбі, що наближається кінця, Москалі не можуть вже кинути османів на коліна. Випадкові перемоги Англії в Месопотамії не змінять тут нічого. Бо рішення світової війни станеться на європейських полях битв; крім того англійське світове панування дріжить на своїх основах.

Послуги, які Турція зробила для Німеччини, мусять прийнятись в обрахунок. Зєднання Росії з Англією через Босфор і Дарданели, було одним з основних засобів разбити Німеччину. Коло Галіполі цей сон розвіяв ся.

Російська революція пройшла иначе, ніж бажала того Англія. Цим була програна остання карта, Англії не вдалось купити Росію на чужий кошт. Тепер уже пізно! Даремне стікають кровю англійські легіони на німецькому західному фронті, на хвилях Великого скеану все грізніш підіймається мара голоду. Повалення російського царя ствердило невдачу Англії і наперед рішило вихід світової війни! Німеччина не рахується більше з Славянами, їх довели до втоми. Величезна драма, що протягом трох років проходить на світовій сцені, почала свою останню дію. Ми бачили як гинули царства, розлітали ся на куски корони й дерли ся основні закони. Всюди хвилюється навіть у неутральних краях, котрим слід би заховувати спокій в рішучий час.

Посеред цієї безнадійної путаниці твердо й непорушно, стоїть Німеччина, наче скеля в хвилюючому морі. Хвилі, котрі напірають зо всіх боків, розбиваються в піну на її виступи.

Придивіть ся! В останній раз шелестить завіса. Виступає Гінденбург. Боева, величезна група, вимуштрована з румунського походу до надзвичайного в світовій історії досконалства, погне свою жатву. Спокій буде вимушений у цій війні. І знову зійде мир на цю змучену, пошматовану землю. Міцною й сильною піде Німеччина на зустріч новим часам. Тоді й нарід османів може бути певним у подяці за його почесну участь у визвольній боротьбі Німців.

2. Алеппо.

15. березня 1916. року ми з графом Віхардом фон Віламовіц-Меллендорф, знову призначеним військовим аташе німецького посольства в Персії, відїхали з Константинополя. Пароплав перевіз нас з Золотого Рогу в Айдар-Пашу на азійському березі і за сім день ми по залїзниці добрались до Алеппо.

Два рази ми повинні були злізати з потягу, бо багдадська залїзниця була ще не закінчена. Між Бозанті й Гюлеком на Таврі вже пробили величезний тунель через гори, але з осени лише повинен був початись рух.

В Бозанті два німецьких офіцери на турецькій службі, полковник-лейтенант Фонберг і майор Вельш, котрі їхали в Бітліс, предклали нам військовий самоход, котрий і привіз нас в Гюлек по крутих і широких, покручених дорогах через висоти Тавра.

Погода була не зовсім привітна, все міняв ся дрібний дощик на зливу. До цього ще змягчена і слизька дорога кишла караванами верблюдів, які везли хлопок з Адани, реквізованими селянськими возами, воловою упряжжю з військовим матеріалом, машируючими салдатами і верховими. Більше всього жалїли ми купку полонених Сикісів, які мусїли пішки тьопатись з Багдаду на місце свого призначення в Малій Азїї, з палицею в руках, торбою для хлїба за плечима, в порваній одежі і тюрбанах, з яких залишились одні клапті. Скїлько муки для синів соняшної Індїї бути полишеними для холодного дощу Таврійських висот, не маючи навіть чим прикритись! Невеличкі компанії Турків, які їхали з відкритими парасолями на ослах і коровах, уявляли собою, навпаки, веселе видовище.

На півдорозї між Бозанті й Гюлеком, в області Тавра, що зветь ся Шамальян-Хан і яка оточена дуже мало поросшими лісом горами, находилась німецька станція самоходів, де нас ввічливо зустріли і де ми чудово сховались на ніч. В хвилястїй котловинї виросло ціле місто жовтих, сірих і чорних шатрів, часто великанських розмірів, комори, майстерні, салдатські бараки й офіцерські шатри.

Між Мамире й Іслаїе тунелї були вже готові, але одна лише військова залїзниця була прокладжена наскрізь. Тому ми повинні були їхати через Аманде по сільській дорозї в „Айлї“ — високому, критому, похолому на лінейку возї, котрий Віламовіц охрестив катафальком, як би передчуваючи, що йому не

доведеться вернутись з поїздки в Персію. Погода, яка ставала все більше безутішною, спонукала нас влаштувати романтичний нічліг в убогій коршмі в Іслайє; нарешті транспорт коної щасливо довів нас в товарному вагоні в Алеппо.

Тут мені довелося чекати, що турецьке начальство вирішить відносно моєї дальшої участі. Міністер Енвер-Паша видав мені дозвіл на подорож по Малій Азії до Багдаду під умовою, що фельдмаршал фон-дер-Гольц нічого не буде мати проти; сам він не хотів відповідати за мою безпечність, бо орди диких бедуїнів робили шлях ненадійним. Конечний вислід обміну телеграмами між Константинополем и Багдадом мали мені подати в Алеппо.

Алеппо, арабський Халеб, після Смирни й Дамаску саме більше місто передньої Азії, є столиця вілайета т. є. губернії, котра займає усю північну Сирію й на сході граничить ся Єфратом. Кількість мешканців від 200 до 250 тисяч; з них $\frac{2}{3}$ магометан, 25 000 Вірменів 15 000 Жидів, стільки ж Греків, решта латиняне, Маронити й унійські Сиріяне.

В старому місті панує ще арабський стиль, котрий ближче до дороги виказує одні лише глухі стіни. Але всеж там часом найдеш поважні кам'яні будинки з виступаючими простінками і балконами, а нові части міста в окружності носять майже європейський відбиток будівництва. Своїм невгомним рухом вулиці Алеппо уявляють дивовижну картину, але ще легше можна заблудитись в темних переходах ринків, тісні й маленькі крамнички яких переповнені килимами й вишиттям, золотими й срібними прикрасами, туфлями й шкур'яними виробами й усіма товарами, які привозять ся з Європи. Правда, війна в деякій мірі звузила торгівлю, але все таки на ринках помітно живий рух. Можна навіть купити французькі вина, консерви, свічки й т. д., бо запаси берегових міст ще не вичерпані. Але деякі предмети нечувано подорожчали. За карасін запитували в двадцять раз дорожче мирного часу, і турецькі паперові гроші дуже впали в ціні: в Константинополі турецький фунт коштував 108 піястрів, в Алеппо тільки 90, а в Єрусалимі, як мене запевняли, тільки 73 (піястр рівняється майже 18 феникам). В деяких областях сільське населення взагалі відмовлялось приймати паперові гроші; на щастя я зробив запас у Константинополі досить великої суми золотом і сріблом.

В центрі міста підіймається цитадель на старому, очевидно штучно зробленому підвищенні. З гвинтового входу минарету

маєть ся чудовий краєвид на море будинків міста, бідного дере-
вами й на вулиці, які подібно шпичам колеса розходять ся з
цього середнього пункту; на далеку холмисту, сірожогту місце-
вість й на долину річки Кувекі, де зеленіють в садках платани,
сріблясті тополі, лісові орішини, оливи, а більше всього фиста-
шкові дерева.

Головна знаменитість Алеппо — це „велика мечеть“ Джамі
Кебір, або Джамі-Сакарія. Вона носить своє ім'я від батька
Івана Хрестителя, Захарії, могилу якого показують в середині
за позолоченою огорожою, і була заснована амаями на тому
місті, де перше була побудована царицею Єленою християн-
ська церква. Проти неї підіймаєть ся мечеть Джамі-ель-Гола-
віє, також потомок одної з церков, побудованих Єленою. В
середині її украшують пілястри й ниші для хору в узорих
Акантуса й „Машраб“ т. є. ниша для молебствія, художньої
вартости. Перед містом находить ся кладовище Фердус з
великою кількістю гробниць святих і характерними надмогильними
пам'ятниками: завше два стоять просто, олицетворяючи собою
життя, а один лежить, олицетворяючи собою смерть. Лежачий
має на краях чашеподібні поглиблення: в них набираєть ся
дощова вода, пташки збирають ся до них, щоби напитись і
присолоджують сон мертвих своїм співом. Стара Туркиня пла-
чучи цілує камні святих гробниць, вимолюючи опіку для свого
сина, який воює на фронті проти Росія.

Друга, частково захована ще гробниця - мечеть називаєть ся
Салаян. Над її пам'ятниками підіймаєть ся дуже гарний мінарет.

Перед містом стоїть також мечеть Шейх-Уль-Гуссейн;
її ниша для молебствія заховує камінь, котрий, як запевняють
правовірні, кожного року в день смерті Гуссейна, сочить ся
кровю. На північ від Алеппо дримає між верхами гір монастир
Дервишів Шейх-Абубекр, чотирьохповерхова галерія під купо-
лом, на якій понаставляно чудових скульптур і фаянсів. На
подвіррі кипариси дивлять ся в ясні басейни; рядом дримає під
покритим повзучими рослинами пам'ятником якась принцеса. Тут
мають захист Дервиші-старці з брацтва Мутевеллі, головне
місце пробування котрих — Конія. Також і Дервиші-танцюристи
мають свій будинок в Алеппо.

До війни в Алеппо була німецька кольонія в якій було коло
300 душ. Тепер їх число значно зменшилось. З обох німець-
ких шкіл католицька була заснована 4 роки назад і містилась
в гарному 150-літньому арабському будинкові; в ній займало ся

16 учителів і 8 сестер милосердя (ордену св. Барромея). Коли я завітав до школи, в ній було 220 учнів, котрі платили невеличку платню за науку лише тому, що иначе виучка була б така, до якої не слід було б стреміти. Взагалі 400 сестер милосердя (ордену св. Барромея) знаходиться на різних фронтах. Протестантська, ще молодша школа, нараховує 110 турецьких, німецьких, жидівських і вірменських дівчат; вона належить кайзерсвертським дияконисам, які влаштували в Смирні, Бейруті й Єрусалимі школи, а в Константинополі великий шпиталь. Їх прогнали з Каїру й Александрії під час війни. Інші школи в Алеппо знаходяться під управою францисканців і єзуїтів, сестер святого Серця і св. Йосифа.

Спільне громадське життя Німців має свій осередок в домі п. Коха, жінка котрого, як сестра Марта, зустрілась зо мною у фельдмаршала фон-дер-Гольца, коли той був ще губернатором в Брюсселі. Її гостинний дім одчинений за тридцять літ багатом подорожнім, став і моїм захоронком, і тут, в хаті Коха, я порішив участь своєї найближчої поїздки.

Через кілька день після мого приїзду в Алеппо я отримав рішення Енвер-Паші через місцевого етапного інспектора, по котрому я міг їхати в Багдад і взагалі куди захочу. Мені залишалося лише вибрати дорогу. Але в цьому іменно й була трудність. В кожному разі деяка обережність виставлялась ваєнними подіями. Ще в Константинополі я чув, що Росіяне мають в Персії досить сили. Вони взяли були Кірманшу. Багдад, виходить, був недалеко. На півночі впав Ерзерум, і коли б великому князеві Миколі вдалось проскочити в Діарбекр, а Англійцям, хоть і побитим коло Дарданелів, зробити висадку в заливі Александретти, щоби зєднати ся з Росіянами, то хвилі б війни без виходу зіллялись ззаді мене. З другого боку нас ще по дорозі до Алеппо запевняв один залізнодорожний інженір, Кроат, що Багдад займили Англійці; це звичайно, була пуста балачка бо фельдмаршал повинен був би відійти на захід. Телеграма Енвер-Паші виявила брехню цих чуток. В Іслаїї, нарешті, говорилося, що Росіяне наближаються до Мозуля. Досягну я взагалі Багдаду, казалось трохи неясним і вдвоє неясним здавався путь на який я пішов. Мому товаришеві подорожі, графові Віламовіцеві, треба було провадити обоз вздовж Єфрату, я міг приєднатись до него й полковника фон Гляйх, нового начальника штабу у фон-дер-Гольца, на їх дорозі протягом 800 клм. Але нема нічого одноманітнішого, як

пустині на берегах Єфрату. Все ж цікавіше було їхати в Мозуль через Незибін, побачити руїни Ниневії, переправитись через Тигр на „Келликові“ т. є. на плоті, завітати до старовин Нимруда й Асура.

Шамарські Бедуїни, з нападами котрих потрібно було рахувати ся, робили, звичайно, подорож небезпечною, коли б я мав охорону лише в особі мого фурмана. До того ж притоки Єфрату, які біжать з вірменських гір, розіллялись в бурливі ріки. Але пора дощів у властивому розумінні вже пройшла; через декілька сухих днів вони повинні спасти. І так я порішив покластись на своє старе щастя й направитись з Алеппо просто на схід. Пані Кох найшла між тим арабатжі, фурмана, який згодив ся наняти нам **вікторію** і **яйлу** за 30 турецьких фунтів (555 марок) і я вже радив ся з іншими німецькими товаришами, як переправити вози й коней потягом у Рас-ель-Айн, як два молодих німецьких офіцери на турецькій службі увійшли в кімнату. Один з них, майор Райт, начальник відділу самоходів, мав доручення обслідувати можливість руху між Рас-ель-Айном і Мозулем, другий, брат його, супроводжував його як лікар. Чуть лише вислухавши про нашу нараду, майор Райт сказав: „На віщо тратити стільки грошей і часу? Поїдем зо мною! В мене хватить місця і для Вас и для Вашого багажу, і за три дні ми будем у Мозулї“.

Упиратись перед таким спокушуючим пропозиціям було вище чоловічих сил. Краще від цього випадку не могло бути. А тому в Мозуль!

3. Капітан-лейтенант фон Мюке на Єфраті.

Ті товариші, з котрими я раніше їхав, вже вирушили в дорогу: граф Віламовіц з полковником фон Гляйх вздовж Єфрату, Фонберг і Вельш в Рас-ель-Айн, де вони мусіли чекати три дні заким прибудуть коні й вози для відїзду в Бітліс; через це на слідуєчий день я зустрів їх знов. Майора Вельш я зобачив через кілька місяців, але полковник-лейтенант Фонберг не вернув ся більше з Бітліса — він умер там від п'янистого тифу.

28. березня пробив і для нас час відїзду. Погода стала чудовою і наша поїздка на самоходах обіцяла бути чудовою. Пять самоходів майора Райта, два пасажирних і три грузовики

були налаштовані поклажею і ранком наш відділ з 9 шоферів і одного турецького перекладчика вирушив у дорогу. Спочатку потяг відвіз нас назад у Мослемію, потім він повернув на схід і пополудню ми зупинились у Джеральбусі на Єфраті.

Тут нас привітав турецький етапний інспектор водяного шляху, полковник Нурі-бей, капітан-лейтенант фон Мюке, знаменитий начальник „Айези“, нині начальник єфратського відділу, збудувавшого на березі недалеко від вокзалу, великі верфі й майстерні. Тут появилось невеличке місто з німецьких і турецьких будинків, а на верфі німецькі матроси будували човни, 12 м. довжини, 4 м. ширини і виносливістю 25 тон; їх призначенням було перевозити військовий матеріал вниз по Єфратові в Різванє, відкілья військова залізниця доставляла його в Багдад. Турецька верф була в Біреджику, в 25 клм. далі по течії. Там з давньої пори будують ся єфратські човни, так звані шатури, 6 м. довжини, 2 $\frac{1}{2}$ м. ширини, звичайно звязаних по дві на воді. Дерева доставляють ся з гірних областей вище Біреджика. Вниз по річі дерево рідко трапляеть ся; що туди приходить на подібних човнах або паромах, звичайно продають ся по цій причині на місті призначення. Але капітан-лейтенант фон Мюке пробував спасти безконечну кількість човнів, які виходять із Джеральбусу, повелівши німецьким лоцманам при допомі моторних човнів повертати їх назад туди відкілья вони вийшли. Весь водяний шлях до Фелуджі протягуєть ся зверх 1000 клм. і одному лоцманові неможливо з ним ознайомитись. По цій причині малось на меті розбити шлях на 10 учасків і вадати в осени мапу, бо в цю пору плавба сама трудна. Тепер річка підіймалась, але рівень води все міняв ся. Мапа, зроблена під час повеню могла б легко обманути, бо всі мілкі міста і скелі можна було легко переплисти, а кількість води при мілкій воді так відносить ся до повеню, як 1:12. Побіч того на берегах малось поставити сигнали, які показували б глибокі міста і взагалі все, що необхідно знати, пливучи по Єфратові.

Як раз вище верфі лежать руїни стародавнього міста, відкритого в 1876 р. Георгом Смітом. Мандруючи по Сирії й Месопотамії в 1879/80 р.р. професор Сахау з Берліну також прибув у Джеральбус — він зветь ся Джебаріс, — древній Каркеміш — Европус римлян, з імям якого сполучені спомини про блискучу перемогу. Тут Навуходоносор в 605 р. до Р. Х. рік після повалення Ниневії і за рік до вступлення на престол, разбив фараона Нехо. Про цю подію поминаєть ся в Біблії; до

пророка Єрсмії були звернені слова Господа: „проти Єгипту, проти війська фараона Нехо, яке стояло на водах Єфрату коло Кархеміса, яке було розбите царем вавилонським Навуходоносором на 4 році Йоахима, сина Іосії, царя іудейського“.

Як раз до того часу, коли Сахау прибув у Джеральбус, англійський консул Гендерсон почав свої розкопування в Алеппо. Вони викрили два культурних періоди: стародавній гетитичний з майстерськи виробленими рельєфами, широкими сходами й масивними будинками й римський. Ще на початку світової війни англійські археологи були тут за роботою. Тепер їх будинок стояв пустий, їхні постелі реквізовані. Находки й колекції були по приказу турецького правительства опечатані, щоби ніхто не накладав на них руки. Крізь щілину в дерев'яних дверях я бачив скульптури, вази і т. д. розстановлені на полицях і на підлозі. З великих скульптур, що стоять на дворі, я боюсь, що деякі попсовані Бедуїнами. З тої пори, як Джеральбус став таким важним пунктом по дорозі в Багдад, Німці й Турки прийняли надзвичайні засоби для сохрани викопаних старовин. Поле, де робились розкопування, мало також гарний вигляд. Там стояли довгими рядами викопані з землі міцні кам'яні плити, прикрашені львами, грифами і портретами асирійських царів. Крилатий лев, довжиною коло метра, не рахуючи його власної голови, мав ще голову чоловіка в дивацькому колпакові чиї короні.

Фундаментальні стіни старих будинків виразно виступали, часто позначаючи навіть поділ кімнат.

Над цим полем руїни підносить ся холм зо слідами акрополіса й відсіль одкриваєть ся гарний краєвид. Внизу по течії скоро губить ся з очей Єфрат, між своїми порівнюючи високими берегами. Під нами перескакує з берега на берег міст Багдадської залізниці, а далі стоїть фльотилія човнів, які мають разом зо сніговою водою скоро поїхати в південні області.

Коли темнота припинила нашу роботу на відкритому повітрі, ми зібрались у капітан-лейтенанта Мюке за його столом в офіцерському зібранні. Тут герой „Айзеї“ оповідав нам свої казочні пригоди, як він зійшовши з „Емдену“ на північний острів кокосового архіпелагу, добрав ся до Червоного Моря по Індійському океанові на своїй маленькій шхуні і пробив собі у кривавих боях з арабськими племенами свободний путь до Константинополя.

Тут у Джеральбусі також ходили різні чутки, які викликали острах, що Росіяне наступають з півночі.

Части одної турецької дивізії йшли на Мозуль, значить вони були атаковані на шляху, який ми намірялись взавтра розпочати на самоходах. Очевидно Росіяне підмовили туземців, щоби ті перешкаджали рухові по етапній дорозі. Само собою Турки заставили утікти Курдів. Але чи тепер свободна дорога?

Відповідь на це питання дала телеграма з Кут-ель-Амари, яку дав мені в цей мент матрос: „Сповістив у свій час Головну Кватиру, що ніяких роздумувань проти Вашої подорожі не має. Радуюсь дуже знову побачитись з Вами. Гольц“.

Коли у фельдмаршала „ніяких роздумувань“ не було, то грізні етапні слухи мене не торкались.

Пізно вечером капітан-лейтенант фон Мюке провів нас до вокзалу. Наші самоходи вже направили в Рас-ель-Айн, щоби зробити їх готовими; на другий ранок ми повинні були знову опертись на них.

Колю півночі наш потяг тихо покотився на схід до мосту довжиною в 950 метрів через Єфрат. Міст цей оперезує річку 10 арками на 9 простінках. Ніч була гарна, зоряна. Сторожі залізниці стояли недвижно, наче статуї, коло свіх бльокгаузів з барвистими ліхтарями. Скоро заспівали й загреміли колеса й шини, підкотились до мосту і під нашими ногами ширилась царственна ріка, в якій відблискували зорі.

Потім скорість збільшилась; дорога побігла вздовж підніжжя гір і стала карабкатись між ними, помітно підіймаючись на глуху, одноманітну площу між Тигром і Єфратом.

Коли я ранком прокинувся, ми майже були у цілі. Рівний як стіл, або дуже мало хвилястий край простягався далеко на обрії. Тут і там показувались розкидані чорні шатри кочівників і пастухи гнали череди в зеленіючий степ. Небо в соняшній ясності променилось і день обіцяв бути гарячим; лише на півночі пливли над горами білі хмари й далеко на півдні стояв ланцух гір подібний до блакитного щита. Ми проїхали через невеличкий рукав річки і в ближчий мент були в Рас-ель-Айні.

4. Невдала поїздка на самоходах.

Пять самоходів чекали вже нас у Рас-ель-Айні, і майор Райт горів бажанням як найскорше виконати своє доручення. До того ж нас запевняли в турецькій командантурі, що шляхи

25.119.

Львів. Бібліотека
АН УРСР

добрі й сухі, й що обидва рукави Джірджіба, які ми були повинні переїхати кілька кілометрів від Рас-ель-Айна, тепер зовсім звузились. Тому — вперед!

Вся злиденна деревня була на ногах, коли наш відділ приготував ся вирушати. Впереді обидва пасажирських самоходи на чолі з Бенцьом, яким правив сам майор Райт; за ними три грузовики. В $\frac{3}{4}$ на десяту ми вирушили. Дорога не могла бути кращою, поверхня була рівна, або йшла гладенькими хвилями і за 17 хвилин ми вже стояли перед першим рукавом Джірджіба. Брід був метрів двіста на північ від дороги. Зашипіли, запінилися пасажирні самоходи в воді і скоро були на сухому, але грузовики застрягли на склизкій террасі лівого берегу і лише ціною наших зєднаних зусиль нам пощастило врятувати їх.

Помаленько обгинали ми, маючи перед собою телеграфні стовпи, які йшли здовж нашої дороги, насип Багдадської залізниці. Ми обігнали мандрівника, яйлу й караван мулів. З других ознак життя помітили на деякій віддалі одного вовка, котрому майор Райт задарма послав навздогінці пару пультів.

22 хвилини пізніше ми були коло другого рукава Джірджіба. Він містить не більше, як три кубичних метри води, дно його тверде і кременисте, скати берегів рівні. Ця перепона була перейдена без перешкод. Але коли попали на глухий шлях з м'яким ґрунтом, один грузовик так застряг, що нам довелося лопатами й ричагами тяжко попрацювати протягом трох годин.

Далі шлях ішов на зустріч високістям Мардина, в північно-східному напрямі. Дорога тяглась легенькими покривленнями наче широка жовто-червона стрічка по зеленому степу. Жайворонки, дикі гуси, соколи й коршуни царювали в повітрі; на землі також бачилися численні нори степових мишей і останки верблюда чи мула. Турецький офіцер, зустрівши нас на своїй яйлі, повідомив нас, що дорога впереді добра, два трудних місця справили, бо чекають Енвер-пашу. Біля села Арадо відпочивали троє німецьких солдатів, що місяць тому назад покинули Багдад.

Коло ближньої деревні стояло кілька шатрів, хазяї котрих залучили свої череди.

В ній жили в перемішку Феллахи (селяне) й Бедуїни (кочівники); через це одноманітний степ часто переривався зораним полем.

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ 11 58876

Вже вечірній настрій охоплював місцевість. Сонце сховалось за хмарами. Кілька арабів верхом показали нам дорогу, що йде просто на північ, де все виразніше виступали мардинські гори. В селі Абдул-Імам показувались чудові постаті, особливо жіночі в червоних вбраннях. На решті ми перебрались через заново побудований маленький місток, рідке явище в цій області, і в $\frac{1}{4}$ на сему відіхали метрів на 50 в бік від дороги. Тут мав бути наш перший нічліг по дорозі в Мозуль.

Наш табор був зроблений на військовий взірєць. Наш захист із самоходів і шатрів — з лівого боку три грузовики, з правого — пасажирні самоходи, з переду два шатри і ззаду відкрита в пустинню чверта сторона — зробив невеличке подвір'я, серед котрого скоро запалав вогонь. З перекладчиком Габесом нас було 12 чоловік. В один мент були розіп'яті офіцерські шатри, приготовлені постелі, походні стільці розміщені кругом скриньки, зварено суп-консерву, м'ясо й овочі, і ми усілись за нашу вечерю при світі карбітової лампи; солдати тим часом примостили ся коло таборового вогню, як для них було краще. Потім лампу погасили, ми запалили цигарки, прислухуючись ще деякий час до свіжих голосів співаючих шоферів.

30. березня в $\frac{1}{2}$ 6 ми вже були готові вирушити. Раптом, нежданно з північного заходу зірвала ся скажена завірюха й холодний дощ почав сікти по степену. Дощові плащі наверх! Відділ, виступай в дорогу! Замуцював ся перший грузовик, але земля вже до того стала вогка, що колеса не могли упирати ся. Вдруге дати ходу! Почув ся скажений тріск і нежданно механізм зупинив ся. Шофері зіскочили й короткий розслід дав слідувачі висліди: самоход збавлений, необхідні запасні частини можуть доставитись лише з Шамалан-хана в Таврі, а це може тягти ся кілька неділь.

Прийшла черга другого грузовика; він підїхав, затріщав і — стоп машина! Таке саме сталося, як і з першим. І з цим самоходом діло скінчене. Майор Райт сціпив зуби з приводу цієї невдачі. Але на тратить мужности! Розгрузити і вперед з останками відділу!

Третій грузовик був нагружений доки міг витримати; ми повинні були взяти з собою потрібну кількість бензину, провіанту, масла й води, крім того кроваті, постіль, шатри й т. и. Обидва зіпсовані самоходи залишились зо всім їхнім грузом ззаді. Там була й моя походна кухня з котлом, скринька з провіантом і шатро. Три шофері й турецький перекладчик Габес

залишилися на охорону випадкового депо і чекати помічі. Оружжя, грошей і провіанту в них було досить.

Коло першої години днем ми виїхали, попереду добре викупавшись під дощем. У Тель-Ермена, великого села з руїнами церков і мечетів, ми вибрались на стару дорогу між Урфою й Незибіном, військовий шлях Олександра Великого. Мардін все ясніше виступав на верху гірного хребту. Але ми лише поступово подавались вперед. Мокра земля прилипала до коліс і вироблювала з червоної глини м'яккі кільця. Коло села Депук на західному березі маленької річки ми були змушені викликати все мужське населення, щоби витягти самоходи на досить крутий східний берег.

Дощ перестав. Коли б нам лише виїхати через Незибін відси, бо тут атмосферні осідання самі гірші. Тоді напевно погода прояснить ся. Але ми страшенно помало продвигаємось. Самоход Бенця їде вперед, але мусить весь час чекати грузовика, який їде й сопе; чути як мотор силкується зо всієї сили. Ми пускаємо його вперед, їдемо за ним, знов переганяємо й знову ждемо. Так їде весь час, поки, нарешті, ми не доїжджаємо меленької деревні Бір-Дава.

Кілька сільських жильців підбігають і старанно підморгують. Мій кульгаючий турецький язик мусить послужити для взаємного розуміння.

„Стій!“ — кричать люде. — „Ви не можете далі їхати. Зараз на схід від села є низина, яку дощ повернув у болото. Там ваші вози загрузнуть по ступиці й ви їх не витягнете“.

„Чи далеко тягнеть ся болото?“ питаю я.

„Коло трох годин їзди на схід. Дальшої місцевости ми незнаємо. Але напевно, що до Незибіна иначе не буде“.

„Чи нема туди далі на північ, або південь якої иншої дороги?“

„Ні, низина простягається далеко на північ і на південь“.

„Здорові тут дощі йшли в останній час?“

„Ні, ще вчора дорога до Незибіна була зовсім суха. Але сьогоднішній дощ зробив її непроїзжою“.

„Кілько часу треба, щоби земля висохла?“

„День або й два, коли сонце світить“.

„Думаєте ви, що дощ буде далі йти?“

„Це знає один Бог. Але як би там не було, ви мусите тут зачекати; ваші тяжкі вози потоплять ся в болоті“.

Ми хотіли зробити пробу бодай з одним Бенцьом. Дорога йшла на північ мимо маленьких, злиднених з глини хаток Бір-Дави, потім місцевість знижувалась в рівний лоток, на самому глибокому місці якого стояла криниця; кругом неї тепер була вода.

Вниз ми зіхали дуже гарно. Але коли знов довелось підіймати ся ми застрягли, без надії на спасення, в міцній глині. Наші шофери й деякі з мешканців деревні мусіли вибиватись з сил, щоби оселити нас назад у Бір-Даву. На сьогодні не залишалось нічого іншого, як чекати тут кращого дня.

Три самоходи було поставлено підряд, поблизу чорне шатро майора, де ледве помістились наші кровати. Настала ніч. Солдати примостились в грузовикові і їхній вогонь весело запалав між бочками з бензином.

Небо виглядало досить небезпечним, лише одна зоря виглядала між хмарами.

Я ще деякий час бодрив ся і прислухав ся до дивної тиші пустині, яку тут і там переривав далекий собачий лай або ночна птиця. Я слухав чикання мого годинника під подушкою, зітхання моїх товаришів по поїзді. Потім я заснув.

Коло 11 годин я однак прокинув ся від страшної заливи. Тяжкі краплі падали в новостворені калюжі і грюкотіли по шатрові. Грюкіт цей з незменшуючим ся завзяттям тягнув ся цілу ніч. Слід було мені лише прокинутись і я знову чув це невтішне дзюрчання, яке закривало нам путь на схід саме менше на слідуєчий день

Ранком ми, не дивлячись, що йшов дощ, зробили з дверей шатра дах, який підперли двома стовпами. На північ перед нами лежав вільний степ, але ніяких слідів близьких гір не було видно. Тяжкі хмари пливли над землею й хто виходив з шатра — загрузав по коліна в червоній глині.

До півдня дощ перестав на деякий час. Тоді мешканці села з цікавістю підійшли до нас і одна стара зморщена жінка попросила в нас ліків для свого сина, який вже кілька днів був недужий від болю голови й пропасниці. Доктор Райт дав дещо для слабого. Недавно в Бір-Даві лютував п'ятнистий тиф і на цю слабкість померло 7 чоловік зі всього числа 35 мешканців. За гроші й добрі слова нам принесли трохи хворосту, жар якого ми принесли на залізному котлі в шатро, щоб витворити бодай уяву про сухість і тепло серед вогкого холоду. Маленькі обдерті діти збирали коробки з під консервів і пусті пляшки, а

сільські пси робились все нахабніщі в вишукуванні недоїдків. Навіть миша примостилась за нашими скриньками й мішками і все зникала, коли ми починали на неї полювання.

В решті-решт знов почав сипати дощ. Видно й чути було, як розриваючи хмару находила на степ залива. Ми не були більше в безпечности навіть в нашому шатрі. Шоферам довелося викопати кругом рівчак і накидати земляний вал, щоби захистити нас від заливи. Коло входу вони зробили міст з дощок грузовика. Все поле було справжнім болотом, так як для того, щоби поверхня глини, гладенька як мило, убрала в себе воду, потрібен був довший час.

Трагікомічне видовище було з проходившого каравану мулів: Араби, що сиділи на сильно навантажених сідлах натягнули на голови свої накидки з чорною й темно-червоною каймою і дощ рівно зтікав з них і їхньої худоби. Коли нарешті смеркло, то це принесло нам полекшу. Ми як можна повільно прилаштували вечерю і віддалились новій ночі. Коло півночі мене знову розбудив майже такий ливень, як на тропіках буває. Тоненькі крапельки води пробирались до нас через полотно шатрів і через кілька годин після того в середині стало так моросити, що доктор Райт мусів вийти в непогоду, щоби привязати підняте полотнище шатра проти напрямку вітру.

Днем не стало легше. Двері шатра мусіли бути зачинені, вітер дув проти них, і ми, наче б наш корабель затопив ся, сиділи після того на невеличкому камені посеред моря намулу. Рівчак коло шатра був до краю повний. Задрипані пси ставали все нахабніщі, бо ми не могли їх переслідувати. До того ж ще прийшла погана вістка, що слабкий вчора вночі помер — значить у ближчому сусідстві був п'ятнистий тиф.

Пізніше в день ми також помітили як невеличка похоронна процесія йшла до кладовища, що було недалеко віддалене в південно-східному напрямі від нашого табору. Повільно на марах пронесли покійника. Коло могили, ті що проводили його, творили молитви; вони то простягали руки в напрямі на Мекку, то падали коло трупу в невилазний намул. Нарешті покійника опустили в яму, проказали нову молитву й засипали могилу. Я думаю, що церемонія тяглась кілька годин. При цьому дощ падав безупинно і грубі накидки Феллахів блищали від води. Закінчивши працю, похоронна процесія так же повільно верталась до дому, як і прийшла.

Під час пошести п'ятнистого тифу в Алеппо німецькі лікарі найшли, що європейці легше слабнуть, чим місцеві люди.

Протягом війни також помічалось, що слабкість серед російських солдатів і козаків проходить слабше, бо вони привикли до кузок. Чим старіший чоловік хорує, тим трудніше йому вибратись.

Одному турецькому солдатові, який верхом їхав на захід, майор Райт передав письмо, в якому він звіщав залишившихся шоферів про наше положення. Крім нього не показувався ні один подорожній, який би відважився вступити в боротьбу з стихіями.

Коли стемніло, дощ перестав і на півночі показались ряди вогнів. Що б це могло бути? Чи не таборів вогні? Чи не Росіяне? Але це було неможливе, інакше ми б помітили щонебудь при відході Турків.

По мапі в цьому напрямі всього лише в 10 клм. лежав Мардін який з упертістю сховався вчора за дощовою завісою; вогні ці були не що інше, як світ ламп у вікнах цього міста. Тому ми безпечно могли піти на спокій і прислухати ся до дощу, який з побільшеною завзятістю розпочав ся вечером.

На слідуєчий день все та ж картина! Встають, умиваються, вдягаються, чуть чуть відчиняють двері шатра, снідають і мають перед собою віковичний день. Я взяв з собою „Нінів і Вавилон“ Бецольда й „Письма з Турції 1835 — 39“ Мольтке, але для читання нехватає покою; з нудьгою чекаєм, що може щось таке станеть ся, що виведе нас з нашого безнадійного положення. Рисувати народні типи також неможливо, недо-ставало пустити в шатро людей з п'ятнистим тифом і вошами. В деревні життя йде своїм звичайним порядком. Жінки гонять з поля овець і кіз і носять в глиняних глечиках воду з криниці. Небо темносине. Від часу до часу в горах глухо грюкоче грім, обіцяючи нещастя. Така Месопотамія в квітні, коли я ждав весняну теплоту, сухість і скорпіонів. Але ж ми були на висоті 560 метрів, у підніжжя гори, відкіля ще не пішла зима. В 5 годин дня термомір показував 10 степенів, температура, яку ми приймали за холодну після теплих соняшних днів у Алеппо.

Троє солдатів прийшли пішки з Рас-ель-Айну; вони бачили наші зіпсовані самоходи й шатро шоферів. Пара других солдатів брїли в протилежному напрямі. Вони вже натрапили на болото в 20 — 30 клм. на схід від Незибїна, яке тяглось від цієї місцевости; від них ми отримали потїшаюче запевнення, що не

менше двох соняшних днів потрібуєть ся на те, щоби земля просохла.

В південь на мент показало ся сонце, і з ним на північному заході вирисувалась на вершині гірничого хребту стара твердиня Мардину, зараз за нею будинки в кущах, подібні до ластівиних гнізд; між ними вірменській сирійські церкви й білі мінарети. Але скоро все знову щезло за чорними масами хмар і новими річками дощу.

Безвихідне положення! Коли б ми виїхали одним днем раніше, ми вже були б в Мозулі. Вся дорога довжиною лише 320 клм., два дні для самохода. Тепер ми сиділи в нашій убогій тюрмі й не могли рушитись ні взад ні вперед. Провіянту в нас хватило б на 8 днів, але хліб і вода кінчались. Правда в воді недостачі не було — треба було підняти лише край полотна — аби мати воду.

Ранком 3. квітня нас розбудили вісткою, що сонце сяє. Справді! Пів неба синє й ясне, на другій половині пливають милі, білі, весняні хмари. Ми поспішно вдяглись і навіть виголились в святочному настрою.

Потім ми почали слідити, як заморщились баюри і як зорані кругом нашого табору груди виступали все ясніше. Скоро після півдня вся вода щезла з поверхні. Лише кругом шатрів і самоходів, розтолочене нами й нашими шоферами болото було глібиною в фут. Гнойові кузки видно ще не довіряли погоді, бо з поспіхом качали свої земляні грудочки.

Лише тепер показалось життя на дорозі. Четверо солдатів прийшли з Рас-ель-Айну, караван з 50 верблюдів, навантажених набоями, тягнув ся до Незибіну і турецький офіцер прискакав зо своїм денщиком з заходу.

Ми запросили їх в наше шатро й угостили їх какао з сухариками. Турок був лейтенант Ахмед-Джемал, походженням Курд і командував ротою на путі в Ірак; завтра він мав бути в Незибіні. Майор просив його взяти з собою й відіслати в Шамалан-Хан телеграму, по котрій замовлялись запасні части для попсованих самоходів, а також аби він витребував від Незибинського Каймакама 8 возів, щоби доставити наш великий багаж.

Кожний з тих возів може забрати при кепській дорозі 200 кілограмів і облегчити 3000-й груз самохода на половину. Коли лейтенант почув, що в нас кінчаєть ся хліб, то він подарував нам кілька чудових турецьких солдатських хліби, яких у

нього було в запасі досить багато. Незабаром прийшла його рота коло 100 чоловік в легкій викладці і в чудовому настрою. Годиною пізніше за ними йшли навантажені зброєю, набоями і т. д. коні, а нарешті дві обозних підводи. Люде йшли чотири дні під дощем і промокли до рубця, до шкіри, але до Багдаду вони напевне підсохнуть!

Ледве Ахмед-Джемал відійшов зо своїм відділом, як над горами стали скупчуватись нові хмари. Ми зараня радувались. Сині плями на небі щезали, ставало темніше й темніше і нежданно на нас полляло як з відра дощем, для різноманітності змішаним з градом. За кілька хвилин усі борозни й рівчакі коло шатра знову були повні води і вся місцевість обернулась в незмірне болото. Проходила третя, пята, шеста година, — дощ все перішив. Нарешті він перестав о 7 годині, нова ніч спустилась на землю і поховала наші надії на скоре визволення.

На другий ранок хоть і не було дощу, але дорога була безнадійною. Проїхавший верхи турецький солдат запевняв, що твердий кременистий шлях сполучає Мардин з Незибіном; по цьому шляху п'ять днів тому назад Турки перевозили гармати на схід; нам слідуює вибрати цей напрям. Поки висохне полудневий путь, будем змушені залишатись тут з місяць, коли не більше! Ми негайно вислали шоферів обдивитись північну дорогу. Вони найшли її ще в гіршому виді, чим настоящу.

З огляду на те, що грязюка ставала небезпечною для життя, ми перенесли наше шатро метрів на 20 на північ від дороги, викопали нові рови й вали і виградили бочки з бензином для того, щоби при першому сьйві сонця перекотити їх через небезпечну низину, саме краще кільометрів на 6 далі, аби самоход скорше подвигав ся далі.

Даремні зусилля! В 5 годин знову лило рікою. Видно було, як дощові осередки витворювались на сході і далі на південь, тяглись на захід, остановлювались і розширювали свої водяні маси над нами. Виходило, наче б кожна окрема частка води, піднявшись з Середземного Моря й Перського заливу спішить як раз в місцевість над Рас-ель-Айном і Незибіном, щоби впасти там, де ми так убого загрузли в червоній глині, цьому чудовому матеріалі.

Після того, як ми пролежали в болоті ще один день, терпець у майора лопнув. Ранком 6. квітня він мене раптом запитав чи маю я охоту вернутись вдвох з ним до Рас-ель-Айну.

„З великою охотою, коли но ми виберемось з Бір-Дави“.

„Тоді ми зараз же поїдемо на Бенцьові і візьмемо з собою лише саме необхідне. Що залишить ся, я звелю доставити в Мозуль і Багдад, як тільки покращають дороги“.

„Але чи ви гадаєте, що самоход перебереть ся через дощ і болото?“

„Ми мобілізуємо кожне село до станції“.

Так це й стало ся. Ми залишили усіх шоферів крім одного з доктором Райтом, котрий мусів був оддатись своїй неприємній участі й вичікувати на нашому грузькому острові з залишившим ся багажем. Ми з початку запрягли в нашого Бенця все мужське населення Бір-Дави, оскільки воно дало себе завербувати до цього і зеднаними зусиллями тягли і штовхали наш самоход до сусіднього села, де ми притягли новий відділ Феллахів. Так, поволеньки, але напевне, йшли ми від села до села, бо робочої худоби ніде неможливо було зігнати. Там де на населення запрошувало з нас фантастичні військові ціни — там ми користали ся поміччю турецьких солдатів.

Дощ супроводжував нас аж до наших обох поломаних грузовиків. Нарешті 8. квітня погода прояснилась, дороги по-підсихали і могли віддати наш самоход силам його власного мотору. Труднощі для нас були лише коло двох рукавів Джіржіби, які обернулись в бурливі ріки завдяки довго не втихавшому дощові. Через один рукав нас перевіз паром, який був тут для перевозу війська; через другий нас перетягли воли одного турецького обозу. Але мотор, бики й шофер при цьому так викупались, що перший застрайкував. Нам довелось знову користати ся військовою запряжкою на цей раз кіньми і ми, шестерньою коней, нарешті приїхали в темну, хоч око виколі ніч на вокзал в Рас-ель-Айні.

5. Плян мого нового походу.

Це, властиво не було пляном походу в повному значінні того слова, бо я втратив до него охоту ще на польових дорогах у Бір-Даві й по дорозі назад. Замість двох днів протягом яких я мав бути в Мозулі — вийшло дві неділі клопоту. Коли все діло зводиться до води, то чому справді не довіритись цій стихії й не спробувати ще раз веселої подорожі по воді як я вже два рази у свій час робив в середині Азії по водотечі Тираму й Брампутри?

9. квітня я знов сидів у потязі, який мене привіз із Алеппо в Рас-ель-Айн і почував себе вільним після довгого полону. Знов я побачив нарешті водяний шлях, котрий — на це я вже рішився — повезе мене на зустріч моїй меті, в місто Каліфів. Я розпрощався з майором Райтом в Джеральбусі і знов опинився в німецькій морській станції на Єфраті. Капітан-лейтенант фон-Мюке кілька днів тому назад поїхав у Константинополь і замість нього мене зустріли його заступник, корабельний будівничий Шнайдер і вісім німецьких летунів і артилерійних офіцерів, котрі в найближчих днях мали відіхати в 6 армію в Багдаді.

Я негайно почав лаштуватись до своєї поїздки по Єфратові. Етапний інспектор полковник Нурі-бей дав мені місцевий подвійний штур і незабаром до мене явилися двох штурчів (гребців), щоби умовитись відносно платні за поїздку. Уфтадові або капітанові я асигнував 2 турецьких фунти, інші човенщики отримали по фунтові за шлях до Дер-ес-Сора, де турецький екіпаж мав замінитись арабським. Для охорони мене супроводжував жандарм; але очевидно, проти нападу Бедуїнів його хватило б не надовго.

На верфі йшла оживлена робота. Міцні руки німецьких матросів розмахували сокирами, Турки й Араби пиляли й прибивали. Вироблював ся один човен за другим, накладав ся на підводу, підкочував ся до берега і пускав ся по течії; кожний мав своє ім'я в честь якоїсь події в світовій війні. На флотилії подібних човнів чи плотів один відділ летунів вистроював рівно своїх голубів і біпланів. Скоро я помітив, як вони плывуть вниз і зезають на завороті.

На других плотах баварська батарея під начальством майора фон Шренка виставляла свої 15 сантиметрові гаубиці й підводи з набоями. Кожний з цих незграбних, але практичних засобів руху мав містимости 25 тон, але був навантажений лише 18 тонами й містив чотирі повних набоями підводи й велику кількість набоїв на самому судні.

Для моєї подорожі я мав міцний подвійний турецький штур, обидві половини котрого були міцно перев'язані мотузками. Довжина його була 6.58 метра, ширина 5. Ззаді було стерно, зпереду з кожного боку по одному веслі. В запасних веслах, звичайно, не було недостатчі. Подорож до Фелуджі звичайно розчислюють на дві неділі. Але мені було потрібно більше часу, бо я хотів використати з нагоди і зробити мапу водя-

ного шляху; тому ночами я не міг плисти вперед. З цієї ж причини я хотів жити на плоті з деякими вигодами і плотникові Муратові довелося влаштувати судно по паперовій моделі. Лівий плот мав дерев'яну палубу, яка давала на переді й ззаду місце для капітана й гребця. На палубі збудували хатку 3 метри довжиною й 2 ширини; передня стіна її сходила косяком і могла збиватись вгору. Днем вона закривала від сонця мій стіл для праці на ніч її опускали. Решта рухомого майна містилася в похідній кроваті й двох скринях.

Провіант, який я купив у Джеральбусі, уклали під палубою. Вікно на стернову частину відкривало мені, коли я підіймався, свободний відкритий краєвид на річку, друге, маленьке вікно було приладжене так, що я міг дивитись, коли лежав. Обидва вікна мали штори. Низенька полицка під вікном тірбарду була заставлена приладами для умивання, милом і всім тим, що необхідне для догляду за собою. Поперечна дошка на вузькій стіні тримала на собі підзорну трубу, термомір, стеаринові свічки, цигарки, сірники й маленьку бібліотеку. Остання мала всього три книжки, котрих однак могло хватити при скруті на ціле життя: „Історія Ассирії й Вавилону“ — Бетцольда, „Практична грамати́ка осман-турецької мови“ Вармуда і Книга книг—Біблія, котру я ще ніколи не читав з більшою цікавістю, як під час подорожі в край вавилонського полону. Мені дали її мої старі батьки перед моїм відїздом із Штокгольму.

От же я призначив відїзд на 12. квітня не тому, щоби я хотів уникнути 13. числа (бо це число завше приносило мені щастя під час моєї поїздки по Азії), але тому, що я линув, нарешті, вирушити в дорогу.

Вже зраня застукали молотки й забрехала пи́лка; стіни хатини вирости́ли на своїх стовпах. Кілька коротких дошок створили стіл, а коло него встановився й стілець. Коли все було зроблене, з ясного свободного від хмар неба, сяло заходяче сонце над Єфратом. Ріка все ще підіймалася наслідком дощів в останніх днях і того, що все більше й більше почав таяти сніг. Масу води, котра текла під мостом обчислювали в 1200 кубічних метрів в одну секунду, але могло бути й ще інакше, бо в останніх роках виміряли 2000 куб. метрів в одну секунду. Виходить, що подорож була небезпечною, коли б навіть мій хоробрий жандарм заставив утікти Бедуїнів і інших недругів подорожі; про деякі пригоди на хвилях і берегах Єфрату, я повинен бодай дещо розповісти читачеві в слідуючих розділах.

Ще кілька слів про екіпаж мого плоту. Мій „капітан“ Магомет був Турок з Біреджика в значних літах: 18 років. З восьмого року він, як помічник свого батька, потім сам за хазяїна зробив коло 100 поїздок в Дер-ес-Сор і по арабському він говорив так же добре, як і по турецькому. Гуссейн коло штирборду був трьома роками молодший, але, не дивлячись на свою молодість, вже в 20 раз плив на судні в Дер-ес-Сор; 16-літній Керіф на бакборді всього 7 раз. Це місто показувало межу знання місцевости для турецьких сплавників. Обидва хлопчачи були також османи з Біреджика й сьак-так калічили арабську мову. Четвертий в союзі був жандарм Махмед, Турок з Урфи, 42 роки, який вислужив у війську великого султана 20 років, жив у Біреджика з початку світової війни; виглядав він зо своєю бородою майже старим дідом. В своїй сірій солдатській шинелі, гвинтовка через плече, він у військовій позі начальствував на штирбордному плотові, де мала приміститись невелика кількість прислуги. Мені не доставало лише перекладачка для взаємного розуміння з людьми — чудовий спосіб вишколити незадовольняюче знання турецької мови самим добросовісним зученням.

6. Долина Єфрату.

В травні 1886 р. я приїхав на англійському пароплаві „Ассирія“ з Перського заливу в Шат-ель-Араб і через кілька днів потім прибув у Корну де, як кажуть перекази, находився коло місця злучення Тигра й Єфрату, рай. Тоді я перший раз бачив Єфрат. Потім в листопаді 1905 р. я під час свого короткого перебування в Ерзерумі доїхав верхом до річки Фратсу або Єфрату. Нині моя судьба в третій раз привела мене до цієї величезної річки, старшої в історії людей навіть від Нилу й Брампутри.

Безудержно тягне течія річки наш плот на південь. Вузька передня стіна моєї хатки високо піднята, для захисту від сонця; передомною мапа, компас і годинник, я сиджу за столом і зарисовую наш напрям і форми берега. Круті лінії гір, скелі й мілкі місця, покриті травою острови, сіножаті, села й шатрі, наслідки вимірювання глібини й скрости, — все заносить ся на мапу. Рідко коли буває, що ми пливемо в одному напрямі 5 хвилин; звичайно я мушу через дві-три хвилини робити новий

промір і ледве маю час, щоби між двома промірами запалити цигарку. Підзорна труба помагає мені розглядати життя кочівників на берегах і певніше приглядатись до особливих прикмет міняючого ся краєвиду. День і ніч я на річці; я зілляв ся з нею в одно ціле, я живу її життям і почуваю, як вона робить і йде, щоби на далекому півдні пробратись до морського побережжя й добитись свободи в морі.

Місцевість навкруги уявляє з себе величезну тарілку з міоценкалькового камню й тягнеть ся аж за Хит на Єфраті й Самару на Тигрі; вона покриває не тільки всю північну Сирію, але також і ель-Джесіре, острів або землю між сестрами ріками, приблизно відповідаючою старій Ассирії. Її висота досягає 500 метрів, так що можна говорити про плоскогір'я. Де на півдні кінчаєть ся третична чаша вапняного камню, там починаєть ся чисто наносна місцевість, післяпотопні наслоєння якої досягають значної глібини. Збільшена мулом, який несуть обидві річки, вона пробираєть ся все далі, до Перського заливу. 2000 літ до нашої ери халдейське місто Суріпак лежало на березі моря, а тепер його руїни лежать в 210 клм. від моря. Ще в часи Сарданапала Єфрат і Тигр впадали окремо один від одного в Перський залив. Шат-ель-Араб, в якому вони тепер зливають ся, є, виходить, одною з найновіших річок в світі. Ця наносна місцевість відповідає старинному Вавилонові, Ірак-Арабі сучасности. В його кліматі кохають ся цукровий тростник, риж і фініки, а в найближшій будуччині тут будуть збирати багатий врожай хлопку.

По цій тарілці з вапняного камню Єфрат пробираєть ся численними маленькими заворотами на полуденний схід. В тому місці де гірські породи загатили річку й вода прибуває на ширині 100 метрів, береги круто спадають; в стінах, дуже часто кольором білого алебастру, вода в своїй тисячелітній роботі пробила чашеподібні поглиблення й великанські скелисті ворота, гроти й печери, в яких гніздять ся хижі птахи й ворони. Тут і там природа робила з чоловічою здібністю. Круті сходи з величезними уступами підіймали ся на стіні берегів, або виднілись величні загати, які здавалось хотіли втихомирить воду. Наносні терраси коло увігнутих берегів, в один або й більше метрів вишини, прості, або навіть і сторчові; коріння трав і кущів досягають до води й земляні брили обвалюють ся з плеском у воду. Чути й видно як річка безупинно обробляє своє дно, як вона зупиняєть ся коло ввігнутого берега і рветь

ся далі, як пінять ся хвилі коло скель, які зірвались і залишили ся лежати на мілкому; коло звігнутого берега річка буде: деякі напластування зробились вчора або позавчора. На таких участках лише місцями можна поливати й обробляти берег.

Потім вапняна чаша направляється на право й на ліво на кілька сот метрів, так що річка під час повеню виграє яких 800 метрів ширини і має тоді вид морської бухти з чуть помітним другим берегом і напрямом води. Верхи гір уквітчані зеленню, тут і там розлилась лава. Часто на горах трапляються руїни кріпостей і башт, відкіля мабуть народам старовини сповіщалося про військову небезпеку. На широкому побережжі паслось багатство кочівників: кози, вівці й бики; кручі й миси розбивають пінисту воду, на широких мілинах сидять чайки й морські ластівки наче ряди жемчужин; часто ріка розділюється довгими островами, які тепер під водою; кущі й гроти, які виступають на поверхню, дають знати про свою близькість. Лише коли вода спаде, появляються ся дійсні острови.

Під час усього плавання прорив Єфрату через цю вапняну тарілку уявляє повністю характерних форм і я маю перед собою самий кращий театр природи, який лише можна собі уявити; в перемінливих сценах на зустріч нам пливе краєвид, а я як найспокійніше розглядаю таке цінне видовище. Коли б я виліз на стіни берегів, я побачив би одну голу пустиню; відійшовши від Єфрату на кілька кілометрів — не побачиш більше і слідів цієї могутньої ріки.

7. Кочове життя.

Переміняючи швидкість мій плот ішов по течії 2 — 3 метри в секунду, дивлячись на те, як нам помагав вітер і сама річка. Часто протилежний вітер понукав нас шукати укриття коло крутих берегових стін, або причалювати. Так стояли ми іноді годинами. Ці, в більшості не по нашій вині стоянки, люто випитували мій терпець, але разом з тим давали мені можливість поновляти наш провіант і до цього придивлялись до життя кочівників на берегах Єфрату.

На другий же день після початку поїздки по Єфратові, ми змушені були довго залишатися коло села Хаммама і я в супроводі Керита, який виконував обов'язки арабського перекладчика, і жандарма Махмута, направився до 20 чорних шатрів.

Три напівдиких пси зустріли нас, самі ж мишканці як щурі поховались по шатрах. Що вони, боялись нас? „Так“, заявив Махмут, „вони приймають нас за вербовщиків, що набирають рекрутів“. Це здавалось правдоподібним, бо коли я підійшов до самого важного шатра їхнього вождя, двоє Арабів вийшли до мене в явному замішанні; воно лише тоді минуло, коли вони розвідались, що ми не маємо нічого іншого на меті, як купити провіанту. Вони належали до арабського покоління Бені-Саїд, яке мало в цій місцевості 16 деревень. Мужчини носили білі широкі штани, перістий плащ через плече, а на головах чорні куски матерії. На подушках і прорваних циновках серед великого продовгуватого шатра сиділо п'ять поважних сивих борід і курили наргілей і цигарки, котрі вони самі й робили. Дуже поважно вони піднялись мені на зустріч і попросили зайняти місце серед них. Поговоривши трохи і надивившись один на одного з однаковим інтересом, ми приступили до діла: чи нема в них на продаж яєць і кислого молока? Спершу вони відмовлялись, запевняли що вони самі потребують, але спокушуюче брязкання кількох турецьких срібних монет, скоро виманило й жінок з їхнього кутка. Я, звичайно, вдавав, що й не помічаю їх і посвятив свою увагу тому, що вони просили. Одна прийшла з двома, друга принесла п'ять, третя цілу купу яєць. Я купив 50 штук і заплатив за кожних три яйці запрошену ціну — 2 металики. Інші принесли молока й юрґуту в коробках і скоро виявилось, що в цих людей далеко більше є лишнього, чим то нам було потрібне.

Первісна соромливість жінок під кінець торгівлі зникла без сліду і я міг оглядати тепер на свободі їх одержу, мальовничу й різноманітну. Їхні темно-сині плащі, звичайно підтримувані на тілі вздутим матерчатим поясом, були з переду відкриті, даючи вихід червоному й білому вбранню на західний манір. Ноги й руки були відкриті. П'ястуки рук були прикрашені дуже зграбними золотими й срібними обручками, шия нікчемним з жемчугу намистом. Волосся в них заплетене в тверді коси, а на маківках вють ся чорні тюрбани. Всі жінки порозкрашували собі нижні гемби в синезелений кольор, так же як і підборіддя. Ця окраска ніскільки не робила їх поганими; навпаки: синезелена краска була переходом від темносиніх плащів до рудоватого кольору лица. Відкіля взяв ся цей звичай? На це питання вони лише відповідали: так ведеть ся спокон віку. Деякі жінки несли за спиною або коло грудей темно-коричневих дітей.

Між молодими попадались деякі, що не мають догляду за собою представниці красот пустині.

На широких берегах Єфрату ці кочівники користають ся необмеженою свободою. Коли навкруги їхнього села степ зовсім оголюєть ся, вони переходять зо своїми шатрами й чередами на нові пасовиська. Як мужчини так і жінки кишать нечистотою й кузкою, їхня періста одежа поношена й порвана, повна жирних плям і слідів овечої крові, почорніла від сажі таборових вогнів. Але це їх не печалить. Загартовані дощем і погодою вони почувають себе гарно і здоровими; відсутність різних потреб робить їхні звичаї легкими й здоровими; все цікаве вони вітали безхитростно і без примусу, навіть діти і ті зовсім не бентежились; хлопчики й дівчатка повиходили й почали шуткувати з нами.

Полотнища шатрів з грубої чорної шерсти, спочивають на кількох виставлених в ряд сповпах, спадають на обидва боки й привязані мотузками. Кругом шатрів лежить хворост для палива; запас його постійно поновлюєть ся. В середині шатро розділюєть ся на різні помешкання при допомозі очеретяної рогожі. Сама важна кімната, де приймають гостей і балакають, знаходиться посередині; вліво — стійла для овець і телят, вправо комора й кухня. Там стара жінка варила в горшку над огнем прохолоджуюче питво „айран“ із води й молока. Молоко переховуєть ся в козиніх шкурах, які висять на стовпах. Молоко й хліб є головним харчем кочівників; рідко коли ріжуть вівцю. Вони дуже обережні з цим багацтвом, як я про це довідався на другий день.

Вже смерклося, і я звелів причалити коло трьох чорних шатрів на лівому березі. Мешканці тих шатрів вийшли нам на зустріч і привітали нас по європейському, стиснувши руки. Ми, на їхнє прохання, розположились в одному з шатрів, кругом вогню, в який підкидали колючого дерна, що було на дворі. Як тільки кидали вязку в вогонь, полум'я високо підіймалось вгору й освітлювало цих дітей пустині, обвіяних вітром пастухів, темно-сині наряди їх жінок і лахміття пустотливих дітей. Всі вони походили з покоління Аль-Мурат, а їхні сусіди з лівого берегу належали до покоління Бобані. Зима 1915/16 років, оповідали вони, була до того студена, що снігу було надзвичайно багато; 5 літ тому назад на замерзшій ріці свобідно могли ходити люди й худоба. Наші цікаві хазяї не переставали дивувати ся нашому приходу, розглядати й розпитувати

нас і, коли я потім пив чай у своїй хатині, вони з берегу тво-рили мені компанію. Я купив у них м'якого хліба й юргут, але вівці вони не хотіли продати, властиво, вони просили за нюю 150 грюч, 1½ турецьких фунти (майже 30 марок) в три чи чотирі рази дорожче проти звичайної ціни, а це виключало всяку згоду.

Два дні потім мені пощастило. Ми висадились коло міста, яке звалось Оаста. Тут жили Араби покоління Оелде. Напроти було пасовисько покоління Гамідіє, а далі по течії на правому березі було покоління Амед-ель-Ферач. Високі мужчини в темножовтих, білих плащах похожих на мішки, зустріли нас із привітанням „Салам“. Вони чекали теперішню повинь лише через дві неділі; два місяці після повені річка ставала мілкою до крайности. Вони стрижуть свої овечі череди в травні; тоді сюди приходять торговці з Алеппо для закупна шерсти. За дзвінке турецьке сrebro я тут купив чудову вівцю; один з Арабів зараз же витягнув ножа і одним махом перерізав їй горло до самих каркових кісток так, що кров була над травою. Керит запустив руку в паруючу кров і намалював на передній частині плоту пару широких червоних полос — мабуть стародавній звичай при жертвоприношенні, задовольняючий страшні сили води і даруючий судорогам щасливий шлях. Певною рукою Араб здійняв з вівці шкуру, повиймав тельбухи і розрізав мясо; жир, нирки, серце й печінку відложили. Куски мяса я звелів почепити на задній стіні моєї хатки, а решту призначив на гостину мого екіпажу.

Після того як проважавші нас Араби вернулись до своїх шатрів, мої люде розклали на березі вогонь і пішло щире варево і печево. Для мене на вуглі пеклись нирки. В Азії, коли що небудь ріжуть то це рахуєть ся празником. Чоловіки залишають ся сидіти в дома, довше як звичайно, нищать неймовірну масу мяса, балакають і співають, лише під час їжі мовчать.

8. Вірменські біженці.

Рядом з чорними шатрами Арабів, на берегах Єфрату показують ся сотки білих шатрів. Це були табори вірменських біженців. Мене вже не один раз зустрічали ці нещасні, коли я днем або вечером виходив на берег. Один раз я віддав одній з таких громад, яка складалась головне з жінок і дітей, весь

свій хліб, яйця й мясо, які були у мене на паромі. З їхньою нужденністю я ознайомився ще ближче, коли 18. квітня приплив у маленьке місто Ракка.

Пробираючись між островів, обнесених кругом намулом і то порослих травою, то засипаних літучим піском, ми наближались до найбільшого, які я зустрічав, міста на Єфраті. Коло Ракки дорога для караванів з Урфи доходить до річки, яка в цьому місці тече так рівно, що на берегах не видно ніяких наносів, останні вироблюють ся лише на заворотах, під постійним натиском води з боку. На правому березі паслось коло сто верблюдів, очевидно призначених для перевозових відділів, які підтримують сполучення з месопотамським фронтом.

На лівом березі дуже багато жінок прали білизну, в той час коли діти хлюпались у воді, а саккази — водоноші наповнювали свої міхи й на ослах відвозили в місто. Це єдиний спосіб, яким доставляють воду у Ракку.

Магомет і Гуссейн залишилися стерегти плот, тоді як Махмуд з вінтовкою через плече і Керид супроводжували мене в місто. Воно лежить в 12 хвилинах ходу від берега, щоби при повені, якій місцевість відкрита, вода не заливала будинків.

Моєю цілю було урядове місце каймакаму. Коло воріт нас зустріли жандарми й провели через внутрішній двір по східцях на галерію, а відтіть у вітальню губернатора. Кімната була встелена звичайними циновками і мебльована звичайними канапами й стільцями. В цій кімнаті вже чекало багато військових і цивільних прохачів. Каймакам, старий чоловік з сивою бородою, носом похожим на гачок, замисленими очима, в червоній фесці сидів за столом, на котрому лежали кучі листів і документів. Його перекладчик стояв тут же, простий як свічка.

Після того, як каймакам продивився мій турецький паспорт, розпитався про мої пляни подорожі і розповів останні новинки з військових подій, я попрохав у нього дозволу купити в місті деяких старовинних річей. Маленьке місто, яке головню живе торгівлею з окружними Арабами з покоління Анесе, лежить на тому самому місті де колись стояла стара твердиня Нікефоріум. Коли в 164. році після Р. Х. Авідій Кассій виступав проти партерського царства, він на Єфраті зустрів дуже велике противенство, але противенства не могли довести проти більш сильного війська римлян ні Еропус, ні Незібін; навіть столиця партерів Ктесіфон й інші міста між ними й Нікефоріум. Ракки славиться також тим, що халіф Гарун-ель-Рашід любив проводити в

ній літній час. Між иншим ґубернатор не дозволив мені купувати старовинних річей бо вивіз був заборонений з краю.

В той час, як каймакам закінчував із старим офіцером різні поспішні справи, я балакав з французьким перекладчиком. Це був Вірменин з Константинополю, який прибув у Ракку з великою громадою земляків через Алеппо й Мескену, де їх були затримали 36 днів тому взад. Ми бачили їхні шатрі, в котрих кишіли жінки й діти, на правому березі річки. Кількість їх опріділювали в 5000; вони були вислані з областей кавказького фронту. Перекладчик, який дуже гарно говорив по французькому, предклав свої послуги каймакамові і його негайно прийняли на службу.

Він мені оповідав, що три неділі тому на шатурі прибув один німецький офіцер і просив дозволу, аби він міг розділити між найзлиденнішими Вірменами гроші в кількості 30 фунтів. Каймакам сам був присутній при роздачі. На моє прохання теж так зробити, як той Німець, каймакам сердечно подякував — сказав, що він не має нічого проти того. Але він тільки що отримав повідомлення телеграмою від Валї з Урфи, по котрій забороняється без дозволу Валї наділяти чим будь виселених.

Тепер я почав шукати базар, щоби поповнити свій запас сиру, апельсинів і солі. Вірменський лікар з Ерівані, який вже багато літ прожив у Раккі, супроводжував мене по вулицях цього місточка. Він запевняв, що вірменська кольонія тут мала 1500 чоловік. За нами по пятах ішла ціла армія жінок і дітей, виключно Вірменів, і, коли я підійшов до прилавку пекаря, я не міг собі відмовити задоволення купити й роздати голодаючим все, що було в пекаря. Вони нападали зо всіх боків, штовхались, падали на землю, наздоптували один на другого й шарпали мене за одєжу, аби не згубити своєї пайки, потім зникали, кожен задоволений своєю здобичею. Серце раділо бачучи, як вони їли і я з болем думав про тих 5 тисяч, що морять ся на другому березі. Але коли б я захотів роздати бідноті усе що мав, то цього було б дуже мало.

Переслідування Вірменів, головним чином жорстокости над безвинними жінками й дітьми, належать до найтемніших розділів світової війни. Але вони переходять лише жорстокість, з якою два міліони Німців, живших в Росії, в початку війни були розселені в розсадниках чуми на Сибірі, щоби розділити там долю нещасних жертв зі Східної Прусії. Але все те, що на весь світ трублять Англіїці про звірства над Вірменами — все

те прибільшене й вимагає спростовання. В своїй промові в Верхній Палаті 6. жовтня 1915. року лорд Брайс запевняє, що Турція має намір викорінити все своє не магометанське населення, бо воно порушає єдність держави і не завше є здібним для пригноблення. Турція нараховує 21 мільон мешканців; більш $\frac{1}{4}$ з них християне і Жиди. Жиди, кількістю коло мільона, нічого не могли мати проти Турції, але навпаки проти Росії, де вони нещадно переслідують ся, а християне в Сирії і в других частинах Турції живуть з пануючим населенням в добрих стосунках. Вірмени уявляють собою лише $\frac{1}{4}$ частину всіх християн турецької держави.

Лорд Брайс не припускає, що Вірмени коли небудь допускали незаконне відношення до свого уряду. Але брошура Арнольда І. Тойнба із Оксфорда, яка містить в собі цю промову лорда, запевняє, що 250 000 Вірменів вивтікало за кордон Росії, яка тепер є єдиною надією й підпорою вірменської нації!

Ті 750 000 Вірменів, які (по другому місцю брошури) живуть на Закавказзі і є російськими підданими, чи не числять ся й вони до вірменської нації? По певній статистиці населення Вірменії в „Петермановських звідомленнях“ (1896) їх навіть 958 000. Лорд Брайс хоче чути про окремі випадки дезертирства! Про це може дати пояснення лише турецька влада. Настільки безневинними, як судить лорд Брайс, Вірмени в раніших ділах не показали ні в турецькій, ні в російській Азії. Звірства 1896 р. були визвані з приводу бажання Вірменів напасти на отоманський банк в Константинополі, а кровяна баня, яку зробило над Вірменами татарське населення, була наслідком політичних убивств, які виконали Вірмени над російськими урядниками. Коли я був в кінці листопада 1905. р. в Нахичевані, Вірмени вирізали в татарському селі Ікран 40 чоловік, жінок і дітей, навіть в самому Нахичевані ними був застрілений один Татарин, який творив вечерню молитву на свіжій повітрі. Після цього місцеві Татари вбили одного Вірменина, і кровяна помста пішла далі.

Лорд Брайс без сумніву джентельмен, такі всі вони, шановні мужі! Але те, що він оповідав про прикрощі при евакуації кавказького терену військових подій до заняття його Росіянами, не зовсім добре відповідає решті даним названої брошури. 800 000 Вірменів, каже лорд Брайс, нашли свою смерть при транспортованю їх в більш південний край! Але в брошурі кажесть ся (див. стор. 15 дат. перекладу), що з 1 200 000 Вірменів турецької держави, більша половина систиматично пере-

бита. Як же це правда, що 250 000 втікло в Росію і половина залишивших справді перебита, то виходить 475 000, але ні в якому разі 800 000! Це тільки, як що не рахувати, що 5 000 спаслись в Порт Саїді, і що багато залишилось на турецькій службі. По лордові виходить що з одного тільки міста Мерсина виселено 25 000 люда! На жаль, це місто в початку війни нараховувало лише 22 000 мешканців, між котрими, по Бедекерові, взагалі Вірменів нема.

Ціль подібних брехливих вісток ясна: винуватцями повинні бути Німці! Вони ніколи нічого не підприємляли проти цих звірств, хоча Турція без ніяких послухалась би авторитету Німеччини! Відкіля знає автор брошури, що Німеччина ніколи подібних кроків не робила? Я можу його запевнити, що він зробив страшенну помилку, і що також неправдиво уявляється, що Німеччина тільки може приказувати в Турції. Турція ввійшла в війну з власного бажання, задля її безпечности, а не для того, щоби вгодити Німеччині. Ганебне поводження з Грецією доказує, що при ліпшому бажанні вона не могла залишатись неутральною.

Подібними протилежностями кишить памятна записка Брайта в 750 сторінок, яку він докладав англійському парламентові в жовтні 1916. р. Тут ми несподівано чуємо від одного американського кореспондента, це ні в якому разі не могло бути невідомо лордові Брайсові, що Вірмени знаходяться в явному бунті проти Турків і бажають утворити самостійне правительство! З Ерзеруму, Трапезунду, Сивасу, Харпуту, Бітлісу і Діабекру вислано згідно цій записці коло мільону Вірменів. Але в цих вілайетах було в загалі коло 600 000 Вірменів. Подібні неточности здібають ся на всіх сторінках записки, яку докладалось англійському парламентові!

Жстокости заслужують ганьби, де і ким би вони не робились! Але як для освітлення їх беруть статистику, то потрібується в меншій разі точність.

До того ж чи мають Англіїдці взагалі говорити від імені Вірменів?

Льорд Кітченер повідомив мене одного разу, що він утворив спокій в Судані лише тоді, коли він викоринив все здібне до ношення зброї населення Судану, а французькі джерела містять такі картини про концентраційні табори, де вмирали десятками тисячів жінки й діти Бурів, що волосся починає їжитись!

А хіба положення Ірляндії не „возопієт“ до небес? В непощадній війні, яка тяглась 150 років, винищено $\frac{2}{3}$ ірландського населення. Лише своєю плодючістю ірландська нація є спасена від повної гибелі. „Коли Англіїці“, сказав недавно Ірландець Джордж Хатертон-Хіл в журналі *Ord och Bild* 1916 „не мали змоги винищити їх шляхом відкритого вбивства або шляхом законів, які виганяли весь нарід з батьківщини, вони брались за новий метод який вони спробували в Індії, це організований голод. Цей метод оказався дійсним. В 70 років, з 1841 по 1911. р.р. число населення Ірляндії з 8 196 597 впало до 4 381 951! За три роки з 1846 — 48. так званого великого голоду в Ірляндії вмерло з голоду більш мільйона люду серед багатих нив! За ці три роки під охороною англійських штиків було вивезено споживчих річей (зерно, худоба) не менше як на 50 мільйонів фунтів, для заплати податків англійській державі і оренду відсутнім земельним власникам. В слідуєчі 3 роки (1849 — 1851) вмерло від нестачі ще 400 000 люда“.

Коли ніби то „защитники дрібних народів“ не мають досить великої арени діяльності для свого чоловіколюбства серед 380 мільйонів волею історії підпавших під їх зашиту, то най вони в крайнім разі постукають ся у своїх союзників, а не в осередніх держав. В Росії більш маєть ся для поліпшення, ніж в Турції. Телеграма, з якою звернув ся 21. грудня 1916. року на імя Ллойд Джорджа, генеральний секретар союзу пригнічених народів Росії барон Фрідріх Ропп, застала першого за зовсім другими річами! Можливо, революційне правительство Росії само прислухаєть ся до цих бідних криків?

Також в неутральних сторонах писали брошури і книжки про страждання Вірменів і запитували правительства. Я тільки сумніваюсь, чи говорить тут чисте, не підроблене кохання до людства. Бо останнє не знає ріжниць між Вірменами і Бельгійцями, з одного боку і Східною Прусією, Польщею і російськими Жидами з другого боку! Рядом з фарисейством ніщо так не обурює як шахрайство, яке преслідує, під прикриттям співчуття, політичні афери і безбожно використовує страждання других, щоб викликати ненависть проти політичних ворогів, Турків і їх союзників.

Військові події на кавказькім терені примусили зробити евакуацію населення, особливо через те, що воно відверто приєдналось до ворога і бунтувалось проти свого правительства. Звірське усердя низчих чинів перейшло до жестокости, для

яких — в цьому я не сумніваюсь — правительство в Константинополі розказів не давало.

Освічений світ повинен чекати, що турецьке правительство покладе кінець дальшому пролиттю крови, захистом нещасного вірменського народу здобуде собі незабутню славу, обеззброїть цим своїх ворогів і приєднає собі ще краще своїх друзів. Воно повинно подбати про те, щоби замовкли скарги в містах Вірменії.

9. Бурна їзда.

В перші дні моя плавба так помало йшла, що я зовсім згубив надію доїхати цим шляхом до Багдаду. Через те що моя праця на бортові вимагала денного світу, ми були вимушені простоювати цілі ночі; але в день весняні вісники—дош і непогода, робили нам стільки турбот, що ми знов повинні були шукати пристановиська, коло крутих стін берегів і проводити півдня на якорі. Під своїм соняшним прикриттям я мерз при 13 і 14 степенях температури на повітрі. Вітер зі свистом віяв у моїй хаті й вода капала крізь шпари даху на постіль і на письменний стіл, поки я не прибив над ними меляний зелений намет який мені дав майор Райт під час нашої невдалої поїздки на самоході; мій же великий білий намет залишився з рештою багажа в Бір-Даві. Тільки 17. квітня почав показуватись початок весни з 24. степенями тепла. Коли ми пливли проти вітру, наш плот неправильно приганяло від одного берегу до другого і він вертівся ніби оріхова шкаралупа, і гребці і стерновий були безсильні; одного разу нам прийшлося навіть розділити його на составні часті, щоб зробити знов здібним до плавання. Не багато бракувало, щоб він разом зі своїм екіпажем винайшов передчасний кінець в воді Ефрату.

18. квітня надійшло, коли ми мали за собою Ракку і далеко по течії було видно село Себху у підніжжя вапнястої стіни. Себха це поштова станція на дорозі між Алеппо і Багдадом.

Кілька часу тому назад подув східний вітер. Сонце сховалось за товстими хмарами і над нами загримало все більш чуттійше і все ближче. Повітря було душне і гаряче і все показувало на те, що має бути страшенне розрядження. Вже дош почав бити по дахові моєї хати і пробивати промаслений зелений намет.

До пів шестого не хватало 4 хвилини. Я зробив новий промір, який показав, що ми прямували на південь-40-захід. Поволі підїхали ми до правого берегу і пристали до невеличкого, покритого травою острова, який напевне був зєднаний з берегом при низькому рівеню води. Я мав надїю через чверть години бути коло хана, цеб то поштової хати Себхи.

Раптом дощ став. Грім перестав і один мент панував страшний спокій. Лише один мент! Але слїдуючих 20 хвилин я ніколи не забуду. Вони принесли саму надзвичайно дику картину природи, яку я коли небудь бачив у мому життїю, а прецїнь я пережив багато подїбного. Зразу впали окремі тяжкі краплї, після пішла страшна злива, знайома лише під тропіками. Одночасно забушував над річкою оглушуючий віхор. Плот підняв ся нїби від страху, простояв один мент спокійно, після так повернув ся, що бакбордний бік разом з хаткою обернув ся в свого рода парус і вентилятор. Нечайно нас з страшенною скорістю понесло напереріз річки до лївого берегу. Єфрату вільно було мати тут 400 метрів ширини, — ця широка поверхнїсть в кілька хвилин вкрилась величезними, увінчаними піною хвилями, верхи котрих підїймались все вище і падали через релїнг (снасть) навітерного боку плоту. В цїй половинї нашого судна вода підїймалась, загрожуючи небезпекою, і я зі страхом вираховував мент, коли воно впірне в воду і потягне за собою в глїбину другу половину з хатою й усім що на нїй було.

Страшний натиск бурї на хату крім того так твердо гнав бакбордний бік на підвітерну сторону, що снасть зовсім лягла на воду. Ще на кілька пальців глїбше і ми погинули! Тріщало і лопало в тонкому деревї хатки, вона нїби хтїла кожний мент трїснути і полетїти в повітря, а між дошками навітерного боку бризкав простими річечками підхлещуємий віхром дощ. Я вхопив мапи, книжки і т. д. і сховав їх на постелї під коцом і дощевим плащем. Після я впер ся зі всїх сил в навітерний бік, щоби побільшити силу сопроотивлення вітрові. Сильний трїск — полотно шатра трїсло знадвору! Ось клаптик веть ся над віконом; я біжу до нього і хапаю. Мокрий до кісток, я тримаю шатро яке трїщить, нїби сигнал про біду, і міцнїше впираюсь в стїну, майже не маючи сили дихати під тисненням повітря і несусь на своєму плотові скаженим темпом, але куди! Нема нїякої змоги орієнтувати ся! Крізь вікно я бачу лишень сїрий хаос хвиль і гребнїв з піною, які бють з обуренням в хатку і загрожують наповнити водою надвітерний бік. Чи досягнемо

ми того берега раніше, ніж плот буде до країв наповнений водою і втопить ся або буде разбитий хвилями?

Як що він пливе рівнобіжно головній течії, то він втопить ся раніше, ніж ми будемо на сухому. Буря прийшла з півдня-заходу і в тому ж напрямку йшла тут річка. Пізніше, на щастя, виявилось, що сила стремління води викликала ухилення, через що наш напрям йшов просто на схід.

Навкруги оглушуючий грім і грюкіт; дощ зміняв ся градом, град стукає по тонкій стіні хатки, ніби нас бомбардує юрба каменями. Куски граду прорізують воду як кулі з рушниць; деякі, як я пізніше дізнав ся, мали від 18—20 міліметрів в поперечнику. Залишатись на відкритому повітрю було небезпечним. Мої люде підлізли під палубу ще при перших ознаках бурі; якби плот затопив ся, всі четверо людей погинули б, як в пастці для мишей.

Нарешті з туману показалося щось темне: кущі тамариску на лівому березі. Отже, нас гнало поперек Єфрату, а не вверх проти течії. Мій капітан як раз виліз з свого пристановиська і своїм криком підняв решту на ноги. Через кілька секунд ми повинні були бути викинуті на берег, — передня частина плота вже розірвала корні тамариску, які спадали завісою з наносної терраси заввишки в 2 метри і які вдарили по дахові хатини. Магомет переліз по одному тамарискові на берег, Керит пішов за ним, але обірвав ся по пахви в воду. В цей самий мент плот сильно вдарило, але завдяки корінням не дуже. Гусейн теж вже був на березі і обмотував мотузок коло міцної гиляки. Плот гойдало і кидало, але він більше не відривав ся. Ми скоро скрутили і спасли намет.

Скоро буря почала слабнути. Дощ і град також скоро припинились, як і почались. Осередок непогоди пішов у напрямку на північ-захід. Було без 13 хвилин шість; вся історія тривала лише 20 хвилин. Термометр показував 22 степені. Земля ще біліла від граду, але він скоро розтаяв.

Довго часу пройшло, поки ми прийшли в себе від страху. Постепенно в повітрі ставало спокійніше, ще не так давно роздратована поверхня води стала виправлятися і було лише чути тихе шипіння замираючих хвиль. Махмуд пішов до найближшого шатра кочівників, щоби принести дерева, хліба і югурта. Решта назбирала тамарискових гилячок і з великими труднощами розклали вогонь; потім вони роздяглись і почали сушити свою одержу. В моїй хатині все так промгло, що прийшлося

коло вогню на стовпах розвішати всі прилади до ліжка і коци. Після того мої люде вилили воду з носової частини. Яке щастя, що я мав дві звязаних шатури! Одна шатура безумовно перекинулась би. Пустий штирбордний плот дав мому суднові необхідну міцність, щоб витримати бурю.

Темніло. На північно-східній частині неба палали сині блискавки за різко очерченими на задньому пляні, чорними як крило ворони хмарами. Вони освічували річку і тамариски на березі; вони здавались марами без притулку, які протягували з проханням руки. Після гуку, який тільки що наповнив наше чуття, мертва тиша ночі особливо тиснула груди. Мені полекшало, коли шакали затагли свою вечірню пісню, яка брентіла, як отруйний сміх, або як крик о допомогу боязливих дітей; з другого берегу в перервах доносився сумний крик осла.

10. Німецька артилерія по дорозі у Багдад.

Вночі після цієї пригоди буря знов піднялась і на слідуючий день так поривисто й неправильно дула, що мені не залишалось нічого кращого, як остатись около Себхи під закриттям кущів тамариску і дати покій моїм перетомленим людям. По полудню, раптом, прибігає в прискоки Махмуд з відомістю, що наближається великий німецький плот. Справді! Всього кількесот метрів вверх по течії йшов просто на нас великий, тяжкий паром під напором сильного вітру, наче б хотячи затопити моє легеньке судно. Але ним керували дуже гарно й він причалив трохи нижче. На довгій боці плота було паписано: „Меве“ (чайка). Виходить, що це був авангард баварської батареї, яка кілька днів після мого відїзду теж мала покинути Джералбус.

Незабаром з за повороту виринула ціла флотилія, „Емден“ з накритими возами для снарядів, „Елла“ зі співаючим екіпажем, „Мухамед Решід V“ з тяжким грузом гармат і набоїв, а на кінець адміральське судно майора фон-Шренка — турецька подвійна шатура величиною з мою, яка проїхала мимо мене з привітанням прапором, уклонами й вигуками „ура“ офіцерів. Через кілька хвилин я привітав майора і його товаришів коло моєї хатки, а вечером лейтенант Шмідт провів мене через колючі кущі тамариску в табір Німців де ми посідали при світлі місяця й карбітової лампи вечеряти і провели кілька чудових годин.

З 19 німецьких суден не хватало ще 4, які загнались коло Раккі на мілке; майор наміряв ся тут перечекати, аж усі будуть у купі. На слідуєчий ранок вітер дув з такою ж силою. Єфрат котив біло-коричневі хвилі й погода була так сувора, що дуже гарно почувало ся в шкуряних плащах і зимовій одежі; через це я порішив провести цей день в товаристві німецьких офіцерів.

Ранком на близькому високому місті встановили дві мачти, як сигнал для одставших, а також виглядали їх в сильну підзорну трубу. Скоро показались дві турецьких шатури, яким звеліли займати місця коло берега. З двох інших суден найбільше викликала клопоту „Баварія“. Вона була дуже тяжко нагружена, а тому, що вода за ніч трохи спала, судно ще більше сіло на мілке і, щоби його зіпхнути на воду, — треба було розгрузити. Після годинного вишукування лейтенант Кірхмайр, капітан на турецькій службі, повідомив нарешті, що через лінію тамарисків і водних будівель які ясно виказують закрути Єфрата, видно помало пливучий німецький прапор. Він усе наближав ся і скоро показалось судно; це був „Кайзер Вільгельм II“. Канат полетів на землю і тяжке судно привязали.

Через годину показала ся нарешті й „Баварія“. Вона, здавалось стукнеть ся з своїми попередниками, так її гонило течією. Тоді один чоловік з її екіпажу з канатом в руці зіскочив у воду, на хвилину щез з поверхні під водою, знов вигулькнув і поплив до берегу, щоб зачепити „Баварію“ над „Кайзером Вільгельмом“.

Теперь 19 німецьких суден наче черепахи почіплялись за берег і в кущах тамариску й глоду завелось таборове життя рівного якому станція Себха мабуть ще й не бачила. Німецькі артилеристи купками лежали коло вогнів, балакали і співали коло кипячих котлів і набирали великими черпаками суп у свої тарілки. Тимчасом турецькі салдати і гребці, які з запалом радились над майбутньою поїздкою в Дер-ес-Сор, виступали з своєю одежею наче барвисті плями. Унтер-офіцери походили й передавали розпорядки відносно вечера, ночі й ранішнього відїзду.

Коло суден, де потрібно було дещо поправити, загули удари молота й спів пилки, а сокири розколювали стволи тамарисків, які кидали в таборовий вогонь.

Шатура майора фон-Шренка була дуже практично побудована. По середині стояли дві німецьких халабудки, в кожній

по три ліжка; на день ліжка складались, халабудки здійсмались і залишались лише снасти. На легеньких столиках лежали книжки, карти, труби; складні стільці забезпечували комфорт.

Ранком ми намірялись разом виїхати. Була п'ятниця страстного тижня, 21. квітня. Річка днем піднялась на 20, в ночі ще на 42 см. Ще до пів п'ятої рано я виїхав. До п'яти годин ясне сонце освітило незвичайну картину на водах Єфрату — як знімались одно за другим судна німецьких артилеристів, тягнулись вниз по течії і зчезали за заворотом; адміральське судно знов замикало похід.

Як мені радили проїхавші Араби, я повернув у вузький проток, що відділяв ся поворотом річки. Зробивши це я перегнав усі німецькі судна за виїмком двох. Але при крутому звороті на південний схід вітер раптом загнав мене в гущу підводних тамарисків до лівого берега, а на слідуєчому звороті на північний захід мій плот притиснуло до мису коло правого берегу. Гусейн поспробував відштовхнути ся веслом, але воно з великим тріском зломалось, а друге, що вставили на його місце, застрягло в мулі дна.

Під час цієї задержки вся німецька флотилія проплила мимо мене; коли ми знов мали ззаді вітер, я знов перегнав двоє суден німецьких попутчиків, які внесли в мою одноманітну подорож приємну, занятну розраду. Найбільше нагружені судна були й найбільше скороходними бо вони сиділи глибоко в воді і пливли не відчуваючи зверхнього вітру.

Мій легенький плот плив на поверні, наче оріхова шкаралупа цяццюю вітру; часто, коли я сидів за письменим столом, пейзаж вертів ся навкруги мене, ніби колесо. Крім того Німці мали на бортові міцних гарматчиків, які охоче допомагали туземним гребцям. Таким робом мені пришлось відмовитись від гадки йти одним ходом з тими, що спішили наперед мене. Але зате мій маленький човен міг використати вузькі рукави і не один раз скорочувати дорогу.

З гушавини на березі піднялись з хриплими криками численні зграї ворон; череди овець і багато сіл з шатрів укривали берег. Деякий час попереду нас плив гурток чепурних баб - птиць; вони не губили нас з виду; як тільки ми наближались до них, вони підіймались і бючи крилами підіймали дощ з водяних капель.

В цей день ми зобачили першу сарану; вона сідала на край парона. Керіт вбив її і лаяв кузку, яка їла людський хліб; але

після сарана з'явилась сотнями; Керітові хочачи-нехотячи прийшлося її залишити.

В стороні Ель-Хамма, Єфрат прорізує невеличкий хребет Джебель-ель-Бішрі і круто падаючі стіни зразу починають тиснути ся на правому, потім на лівому березі, лишаючи у підніжжя вільними лише вузькі паси луків, або зораного поля. В цій чудовій місцевості Єфрат звужується лише на 100 метрів. В праворуч від гори стирчать старі подвійні стіни і башти твердині Халібіє, а там, зверху, стоять горді руїни замку Селебе. Малюнок Халібіє трохкутник, один бік якого просто лежить на березі, обидва другі сходять ся коло башти, зубці якої підіймаються високо над твердиною.

Відразу стіни з вапнистого камня скоро відходять назад і річка розширюється. В праворуч є станція Тібні; над нею знаходяться на горбку руїни тої ж назви; місточко це — „кишла“ цеб то гарнізон з невеличким відділом. На невеличкому острові луки зеленіють весняною зеленню, а коло села Ісиф-паша на лівому березі знов стоять шатри вірменських біженців.

Так безупинно міняють ся картини. День кінчається і гори розповсюджують глибокі тіни над долиною. Але сьогодні я ще не гадаю про висадку; „алемани“, як запевняв мене Араб на березі, цеб то мої німецькі супутники, далеко впереді мене. Далеко на південному сході блищить світлий вогонь, мабуть прожектор німецьких суден, які повинні показувати нам дорогу. Я здібний робити вірні проміри і з години на годину світлі сігнали наближаються. І $\frac{1}{2}$ 9 загремів мегафон, попереджуючи нас про міль, нам потрібно тримати курс на пливучий ліхтар. Весла хрустять, коли нам треба пересікати річку. Але це нам вдається і ми щасливо висаджуємо ся серед німецьких суден з котрих двох не дораховується. Походна кухня на бортові „Меве“ ще клекоче і нас вгощають чудовим гороховим супом.

На другий ранок, зі сходом сонця Німці знялись з якоря. Я чекав, поки вітер притихне, як раптом маленькій човен „Блискавка“ зі свистом підплив, маючи двох гарматчиків на бортові; їм були потрібні відомости про дальшу подорож фльоти. Він приїхав з „Баварії“, яка застрягла в вузькому рукаві річки, на тому місті, де крутило мій плав. В той час, коли обое гостей снідали в мене, „Баварія“ з щезнувщою подвійною шатурою проїхали мимо і сховалась за сусіднім селом Альбусара. „Блискавка“ приготувалась і погналась за ним в слід. В 9 годин ми теж відштовхнулись від берегу. Але знов я зобачив

німецьких товаришів лише ввечері коло світло-темних глиняних будинків і пяти білих мінаретів арабського міста Дер-ес-Сор.

Цієї цілі сьогоднішньої поїздки я дочікував ся з напруженням бо тут була телеграфна станція. Які вістки донеслися туди з крикливого світу?

Ніяких побідних вісток я не дізнав ся на Великдень 1916 р., але одну приголомшуючу вістку: три дні тому назад, 19. квітня, помер у Багдаді від сипного тифу фельдмаршал фон-дер-Гольц, після того, як він вертав ся з інспекційної поїздки в Кут-ель-Амару.

11. В царстві пальм.

В Дер-ель-Сорі ми з Німцями змінили турецьких провожатих. Я наймив трох молодих, ледви 20-ти літних Арабів, всі три статні добре одягнені загорілі хлопці міцного виду. Такими певними, як Турки вони не були, але, як хочете, вони були добре знайомі зі своїм ремеслом, жваві і пусті, кожний раз є згідні до різних виграшок і забав. Мій новий „капітан“ Сале Абдул Магомет тримав свою гарну голову з червоним, в жовтеньких плямках тюрбаном, ніби королівський син, співав цілий день і підтримував як старий дисципліну серед своїх товаришів. Коли його егоїзм був зачеплений, він майстерськи працював. Обидва гребці, Саїд Ахмет і Гусейн Алї зявилися в довгих, тонких каптанах, в надутих білих штанах, поясах з матерії і гостро-конечних пантофлях. Весь їх багаж був тлумок з хлібом, яйцями й огірками. Новий жандарм звав ся Гусейн-бен-Магомет; найшов ся ще один пасажир який звав ся Азіс-бен-Ібрагім; він, безумовно, обов'язував ся помагати мені, коли буде брак в людях. Туземний екіпаж німецьких плотів не отримував ніякої платні, виконуючи на бортові свою військову службу. Турки, які належать до воїнственной нації, згоджувались без всякого примусу; але Араби вивтікували, так що не легкої роботи було варто, щоб зігнати необхідну кількість знаючих судоходів. Коли ми ранком на Великдень здіймалися з якоря для другої третини проїзду по річці, по короткому шляхові в Ану, почалось слізне прощання з родичами, ніби вони йшли в окопи і під вогонь ґранат.

Ще два дні йшов я однаковим ходом з німецькою фльо-тою, після перестав конкурувати і розстав ся з приємними со-

путчиками. Їм, щоб то Німцям, бажано було можливо скорше спуститись вниз по течії, і ті вечері, які вони проводили, вони надолужували висипаючись в день. Але моя праця вимагала напруженої уваги і в день і в ночі. Ми розпрощались коло села До-ер і ранком 25. квітня мій плот знов стояв один коло берегу.

Коли сонце піднялось над обрієм, я стояв на верху найближчої валнистої кручі. Передо мною розвернулася пустиня, рівна, глуха і неплодюча. Невеличкі шматки гарно обробленого кремню валялись скрізь. Нї одної живої істоти не було нігде видно. Скоро побільшуюча спека загнала мене до холодної річки під холодок мого шатра. Весна нарешті побідила, вчора в південь термометр показував 25° в холодкові, а перші пальми коло містя Мейадина нагадали нам, що ми наближаємось до більш теплих країв. Вони стояли ще поодинокі, але на слїдуючий день коло села Рауя показали перші пальмові гаї, а за Аною, котру ми досягли 27. квітня, ці чудові оазиси утворили прегарні увеселяючі око прикраси Єфратського берегу. З їх явищем їзда ставала більш небезпечною, бо щоб поливати пальмові садки потребує великих водопомпуючих будинків, які часто утворені далеко на річці.

Ще на пятий день моєї поїздки по Єфратові, 18. квітня, я проїжджав коло села Себха коло перших примитивних водопомпуючих будинків, пам'ятників тисячелітнього переказу. Для того, щоб поливаюча вода могла розлитись по берегові, її треба було підняти на відносну високість. Для цієї мети міг підходити лише той беріг, який круто підіймається над водою метрів з на три. Де такого немає, його потребує штучно утворити. Утворення складається з простого дерев'яного містка, в верхній частині котрого проведений через вал мотуз. З нього звисає до води великий мішок зі шкіри, другий кінець мотуза витягується на берег худобою, волем, або конякою, або чоловічою силою. Його дїрка підтримується дерев'яним хрестом, щоб він міг як слїдує наповнюватись; коли мішок прибуває на беріг, він виливає, що в ньому є крізь хоботоподібне, регулюєме другою катушкою і більш тонким мотузком, продовження в початок поливаючого каналу, маленький басейн, який є сплетений з вербових гілячок і обмашений глиною. Зробивши 15 або 20 кроків, худоба повертається, мішок звисає і знов наповнюється. Так продовжується весь день. Коли річка підіймається і наповнює береги, люде і худоба відпочивають; поливаючий стру-

мок сам собі знаходить шлях на поле, а власне поливаючі канали стоять ніби вузькі моли над широкою поверхнею води.

Скрипуча музика цих водяних будівель провадила мене всі дні, їх величезні містки, особливо в ночі, є подібні до остовів допотопних звірів. Скоро я помітив також, що два, або три мішки підіймають ся і спускають ся по дерев'яним підставкам; кожний мішок мав свою худобу, або чоловічу послугу, і кожна катушка хрипіла на свій лад.

Недалеко після До-ер серед річки стирчить одинокий стовб з опаленої цегли. Сале запевняє, що це частини старої башти; але скорше всього це залишилась частина водочерпального збудованя, подібні якому я скоро помітив де які в повному ході.

Ранком 26. квітня вода знов піднялась на 20 сантиметрів і над вогким полем підняв ся ввечері туман і сила комарів, так що мені вперше прийшлося пустити в діло маску від москітів. Ми легенько пропливли мимо різкої породистої стіни і припливли до великого з густою травою і кущами острова, який ділить Єфрат на двоє рукавів. Ми обігнули вліво і вперше зобачили як приміняєть ся водяна сила, щоб підіймати воду. В річку вмурували кам'яну стіну; на ній було приладжене велике колесо в 8 метрів в діаметрі. На його ободі висіли продовгуваті глиняні горшки, котрі при повертанню зачерпували воду і виливали її в трубу, яка виходила під простим кутом до каналу, який пробігав по стіні. Тепер колесо стояло без руху, бо вода піднялась вище його вісі; коли вода нижче вісі, колесо вертить ся день і ніч і безупинно горшки наповнюють своїм дорожочним змістом трубу каналу; трохи виливаєть ся в бік, коли черпаки на звороті нахиляють ся. Колесо збито з зеленого сплавного лісу, шпичі його криві і кособоки, і хочай воно і на пів кругле, всеж воно добре виконує своє завдання.

Подібних приладів до черпання води я бачив велику кількість за час моєї поїздки в царстві пальм. Стіни сводів на зворотах згідно з їх довжиною перевивають ся, щоб вони могли витримати велике тиснення при повеню; річка вільно проходить туди. Я на одному долабові нарахував до 17 подібних стінних сводів і до 4 колес, які примощені на маленьких пристройках. Стіни і колеса з часом стали зелено-чорними від лишайів і моху. Зачасто це одні тільки руїни; річка зломила колеса і забрала їх з собою, зруйнувала стіни і часто стирчать лише окремі стовпи серед бушуючої глібини. На подібному одинокому, за-

безпеченому від хижих звірів стовпі зліпила гніздо пара чорногузів. На початку стіни стоять звичайно одна або кілька пальм, ніби вартовий.

Як що кілька колес по тій самій стіні в рухові, то утворюєть ся страшний концерт подібний до поросят, котів і гієн. Але для фелахів улюблені музики цей оглушуючий гармідер; відціль тече життя на поле, відціль дають ся розкішні врожаї пшениці і хліб для родини і вони додають до гармідеру слова, затягуючи пісню. Де черпалки води зруйновані, там немає розцвіту поля на березі.

Долаби проводять ся можливо ближше до сильнішої течії і часто йдуть парами рівночасно на обох берегах. Це значно звужує прохід, побільшує скорість течії, скорість руху колес, а цим і кількість доставляємої води; ясно помічаєть ся, як між подібними стінами вода бушує сильніше і як Єфрат іде сильними бючими хвилями; я можу сказати про наше щастя, що ми без серйозного розбиття досягли села Ана, не дивлячись на часту байдужість Салеса; це село без кінця тягнеть ся в холодку пальм, коло підніжжя правобережних скелів. Були напружені менти, поки Салесові і гребцям, вдавалось нарешті пробратись з прудкої течії між двома долабами, які тісно стоять один коло другого, і пристати не вдарившись в найближчу стіну.

В Ані я в останній раз зміняв своїх провожатих. Новий капітан був 70-ти літній дід, скупий на розмову і серйозний, але він за своє життя багато проїздив по Єфратові, і знав, як нові гребці Измаїл-бен-Халіл і Джемі-бен Омар запевняли, кожний зворот, кожний остров, і кожну мілкість річки, кожну пальму на березі так, що в усій Месопотамії не було судорода, який міг би з ним зрівнятись. Сале просив мене виконати сон його життя і взяти його з собою в знамените місто Багдад; він гадав, що мені буде потрібний кухар, але бояв ся признатись, що ніякого поняття про кухарство не має.

Я задовольнив його й, поза як мій екіпаж ні слова не разумів по турецьки, він зробив мені цінні послуги як перекладчик. Крім нового жандарма який звав ся Саальман, мозульського Араба, ми одержали ще одного пасажира, на цей раз салдата з батареї майора фон-Шренка; батарея як я дізнав ся тепер, була на годин 12 наперед. Ахмед-Анті, як звали його, залишив ся по необ'яснимій причині і благав мене взяти його з собою, він міг дігнати своїх товаришів.

Капітан Алїс-Рум блискуче виявив себе в тяжкий момент коли ми, покидаючи Ану, повинні були дуже скоро, але з великими зусиллями вивести плот на річку з окружуючих близьких стїн долабів. Спокійний і певний в собі, стояв він на стерні, і його темні соколині очі помічали кожну хитрість течії і вялість, або невмілість екіпажу. Єфрат тепер підняв ся на 3.23 метри вище звичайного рівеню і наше легке судно стрілсю неслоь по шипучим водам; чудові береги коло Ани і прегарні пальми пролетіли мимо мене, ніби сон. Не менше чудові були маленькі острови, які були обнесені камінними стїнами від повеню води; вони повинні виглядати ніби маленькі твердині. До Ани тут же прилучаєть ся село Джумейла, а безупинним пальмовим садкам кінця немає. Лише коло Вад-іль-Гасеру вони знов кінчають ся. Сила шатрів, які оживлювали береги вище Дер-ес-Сори, тепер зовсім щезла, тут лише є тільки дійсні села з пальмовими гаями, полем і приладами для води, або пустинний тихий беріг. Кочівники, яки тулились часом коло річки, теперь подались, як я чув в Анї, назад в степ.

Спека сильно збільшувалась за останні дні. 28. квітня термометр показував майже 53 степені і все, що було відкрито сонцеві на мому письменному століві починало горіти. В цей день я дізнав ся від одного турецького офіцера, котрий пять днів тому назад покинув Багдад і розклав ся спочити коло Іслане, що Англіїцї без надії на визволення оточені в Кут-ель-Амарі і що похорон фельдмаршала відбув ся при великих військових пошанах. Таким робом луна світових подій відбилась в одиночество моєї річної поїздки.

29. квітня ми пристали до чудового садка Мисбан, власник котрого, далеко відомий чоловік, прислав свого сина, щоб запросити мене на забавку. Але позаяк вже був вечір, я лише на другий ранок завитав у цей казковий палац.

По довгому передньому подвіррю ми спочатку зайшли в стайню, де кілька гнідих чистої крови кобилوک стояло коло ясел, а потім пішли на подвірря, де син Мисбана з наймитом зустріли мене і повели в будинок. В великому чудовому покою сидів поважний дід, брат власника будунку, зі схрещеними на келимі ногами і голосно читав скрипучим одноманїтним голосом з книжки, хитаючи взад і вперед тілом. Тепер він встав, привитав мене й повів до підвищеного шановного місця, відки крізь гранчасті вікна відкривав ся широкий вид на царственну річку.

Вся кімната встелена келимами. Серед неї стояла чотирокутна піч, в якій тліло пальмове дерево і клекотів кофейник. Через хвилину увійшов сам Мисбан, важний і поважний, ніби цісар, в білій обшитій золотом мантиї, в шовковій білій хустці на голові з срібними кільцями. З обов'язуючою ввічливістю кожного Араба він спитав про мою подорож і після, коли ми пили каву і курили цигари, він розповів про себе і свій будинок.

Його батько заснував оазис 70 років тому назад; двацять років він сам хазяйнував тут. Його повна назва Мисбан Ібн Шока. Він має четверо синів і шість наймитів яки живуть тут з своїми семьями, взагалі коло 30 люда. Він володіє тисячу пальмами і має намір розширити свої плянтації. Я як раз помітив плот з рослинами, котрі мали бути насаджені.

Прохідка в саду була цінна. Оранжерейна теплиця, повітря тяжко і тихо висить між міндалевими, оранжовими деревами й шовковицями; чудові зубчасті листя пальм, їх ніжні ще білі финики різко підіймають ся з блакитного неба. Зерно стояло високо і неділі через дві їх потрібно жати, а через місяць і пшеницю. Лише в вересні финики мають темно жовтий кольор ніби янтар і тоді вони готові, щоб їх рвати. В Мисбані досягають також цукрові і водяністі дині, кілька сортів винограду, цибуля й боби, і багато других овочів.

Прибутки оазису різні, але в загалі добрі. Фіників збирають середнім числом 40 верблужих кошиків, кожний з них коштує два турецьких золотих фунти, цеб то коло сорок марок. Загальний врожай, як рахує власник, додаючи сюди все, досягає 400 фунтів. Але кожний рік продаєть ся половина, другу половину залишають для себе.

Садок Мисбана не є коршма, де кожний може заїхати і замовити собі вечерю. Але кожний хто проїздив мимо, був бажаним гостем Мисбана, і не проходило дня, щоб хто нибудь на годинку не розклав ся на приємній софі коло набережної поки не прийде вечірній холодок.

Часами сюди приходили люде від караванів з великого шляху в кількох годинах віддалення, щоб спочити і напоїти свою худобу. В пекучі соняшні дні, коли жара тремтить над сухою пустинею і мілкий порошок підіймаєть ся від топтання верблюдів, повинно бути великою приємністю бачити з гори, як пальми Мисбана хитають своїми кронами над досягаючими ланами. Там усміхаєть ся спокій, там можна напитись вдосить і забути в холодку про втому в пустині.

12. Останні дні плавання.

Одною з самих чудових картин, яку дає Єфрат, є маленьке місто Хит, старинне місце яке давало своїми джерелами асфальту тисячу років перед тим гірну смолу, яка була необхідна для будівничих вавилонських королівських палаців. Воно панує на горбкові над морем хитаючих пальм, а коло підніжжя горбка мінарет вперто підіймає свій білий вершок. Це перше арабське місто, котре займаєть ся торгівлею і на його набережній розвиваєть ся пляномірне корабельне життя. Коло пливаючого мосту, що зєднує обидва береги, лежить велика кількість арабських „мегайли“, великі човни з острыми передніми і задніми частинами. Мачти стоять на них косо і довгі паруси звернені; на повному ходові з надутими від вітру парусами, з піною коло носу вони роблять чудове вражіння. Матроси метушливо бігають в воді коло берега. Міцні грудки тягучої смоли розкладені ніби келими на березі, їх скачують і кидають на пароми. Смола запашно наповнює повітря. Жінки в темних одягах балясують осмолені горшки на головах, набирають в них воду на набережній і розмовляють з другими, які перуть тут білизну в воді Єфрата. Я пристав як раз проти мінарета на відкритому місті. Купа хлопчиків, які тут грались, напхались сюди і маленький Турок в рябій сорочці крикнув мені: „Вчера впала Кут-ель-Амара. Сьогодні прибула телеграма“.

„Чи певний ти в тому?“ спитав я.

„Так, відповів він, пан може справитись в телеграфній конторі“.

Чудово, гадав я. Багдад тоді безпечний; також вільний шлях на Вавилон, — і я подав ся з своїми звичайними проводжати, жандармом і Сале в місто. Вулиці, частично покриті асфальтом, тісні, стіни сірі, бідні глиняні і камяні хати. Крізь відчинені ворота темні ходи вели в хати і брудні двори. Водоноси з капаючими шкіряними мішками на плечах, осли з грузом фруктів, крамнички з навісами і відкритими рундуками з хлібом, горохом, гранатами і рештою з їжі, на дерев'яних порогах діти з замузаними носами, зі зграями мух на лицах; на одній стіні прокаженні з страшним видом, — яка протилежність з приємним виглядом, який уявляє собою Хит, коли наближаєш ся з води. З покручених вулиць тільки зрідка можливо кинути погляд на темні хвилі Єфрату.

Щоб добратись до площі нам знов прийшлося піднятись до самого побережжя. Там стояли два досить гарних будинки;

в одному жив мудир Хита, Араб, культурний європейський одяг якого різко відділяв ся від духової одсталости. В другому знаходилось телеграфне бюро, де мені ствердили про капітуляцію Кут-ель-Амари. Англійський головнокомандуючий генерал Таунсенд попав в полон з 13 000 жовнів, отже це велика перемога, вістка про котру облетить магометанський мир і усилить власть султана. 29. квітня ворог був примушений очистити позиції, а 10 днів перед тим помер фельдмаршал фон-дер-Гольц. Прикра судьба заборонила йому пережити цей день перемоги, яка зробилась завдяки його генійові і передбачаючим керуванням 6-ою армією.

1. травня я покинув Хит, моя поїздка по річці наближалась до кінця. Мій вільний пасажир Азис залишив ся в Хиті. Мене не здивувало те, що відходячи, він розпрощав ся зі мною по французьки, але те, що він щез, не впоминаючись про платню за загальну дорогу.

Лівий беріг Єфрату називав ся тут по арабськи Ель-Джесир (остров), поняття яке є однакове з Месопотамією; правий беріг зветь ся Еш-Шам. Обидві ці назви весь час мають зв'язок з течією, вітром і місцем висадки. Коло правого берегу ми посувались вздовж низьких скелистих скосів Легуби, а потім відійшли до Джесиру за островом Абу-Тибан, який заріс тамарисками. Коло пальмового гаю Тел-Есуел сильний південно-східний вітер примусив нас до довгої стоянки і, повний заздрости, дивив ся я на проїжджаючі за вітром на повних парусах вверх по течії мегайли. В той час, коли один Араб ловко ліз на пальми і посівав їх колоплідники мужеським насінням, перевертаючи чашечки їх листя мочалою, мої люди гаяли час за ловленням птахів і за будованням човнів з пальмового листя. Потім ми хотіли протягнути плав вздовж берегу; де беріг був відкритий, діло йшло, але там де гушавина робила непрохідною глиняну стежку, там посувались дуже помало.

В цій місцевості здійснюєть ся перехід підвищеної рівнини, в рівнину наношену, котра в часи ассирійських і вавилонських королівств була прорізана величезними каналами і вкрита розкішними садками й ланами. Білі стіни вапнистого каменя щезають, лише окремі віти спускають ся до річки. Крайовид тікає в широку далечину і Єфрат користуєть ся одержаною волею, щоб міцно розширити ся.

Також і 2. травня ми дарма боролись з противним вітром і велика кількість приладів до черпання води — тут знов примі-

тивного виду, робили майже неможливим перетягування плоту. Таким робом з труднощами без кінця повзли ми до Рамадіє. В цей день ми вперше зустрінули гуфу, круглий, облицьований асфальтом, плетений човен, знайомий нам ще з асирійських часів; вона вирізняється великою легкістю і виносливістю. Гребець одночасно був і мачтою і парусом, він стояв серед човна і його плащ роздував ся ніби парус.

На другий день ми помітили, що берег залило водою досить далеко. Єфрат утворює тут великі подібні до кругів звороти; воду, яка є в цих полосах землі, тяжко відрізнити від землі і потрібувалось все уміння мого капітана, щоб пройти між цими мисами, островами і мілкостями, які лежать під водою в маленьких і великих бокових рукавах. То раптом підіймались з води пальмові гаї; то знов було видно поле з досягаючими жнивими, які пожаліла вода, і з над річки підіймались отари овець і рогата худоба, хатки й шатрі. Мешканці повинні були існувати як земноводні і бути приготовленими до того, щоб несподівано їх накрили хвилі. Часто те, що я рахував шатрами були парусами мегайл, котрі снували вправо й вліво по річці й які я зустрічав на великому завороті Єфрату. Кінець кінцем моїм людям довелось лізти голими в воду, щоб витягти нас наперед. При цьому ще майже не можливо було жити від сили комарів коли ввечері ми приставали до пустинного берегу, і я міг тримати світло лише на час коротенької вечері. Скрізь гуділи і шипіли рої комарів, які плодять ся міріадами в цій болотяній місцевості під спекою тропиків. Дах моєї хати в середині був обліплений чорною, живою верствою; незграбні жуки бились о стіни, дурненькі метелики літали над полум'ям і падали з підгорілими крильцями в моє начиня. Коники туркотіли один перед другим, жаби квакали в болоті, сміх шакалів страшними хвилями розповсюджувались над степом. Але самим клятим створінням були комарі і москити, з котрих де які пролазили крізь сітку. Все тіло горіло, про сон нема що й думати на цій постелі з кропиви. Ранком, коли вони наїдались вдосить, вони ставали такі ліниві, що навіть не вилітали і я хочай мав радість приймись за криваву помсту. Ранішній холодок робив сверблячку меншою.

4. травня, нарешті, над чистим степом завиднів ся мінарет Фелуджі, зразу на південному-сході, після на північному-сході, бо Єфрат знов робить тут великий зворот на південь. Коли ми досягли місця де мали висідати, я перший зобачив шатуру

з фльоти батареї Шренка; відділ Червоного хреста ще залишався тут і повинен був ранком рушити в дорогу.

Від Фелуджі я міг тепер добратись возом по великому шляхові караванів до міста каліфів, або продовжувати свою подорож річкою до Різваніє, котра зеднана з Багдадом маленькою польовою залізницею. При тихій погоді дорогу по воді рахують 8 годин. Через це я вирішив залишитись на плоту; але скоро я каявся за своє рішення. Противний вітер і злива, до того ж ще порядний віхор з заходу, примусили нас залишитись на якорі і 8 годин розтяглись більше як одна доба. Араби нічого так не боять ся як дощу; як тільки показувалась маленька хмара екіпаж мій кидав весла на волю судьби, тікав під палубу і лише тоді відти вилізав коли ми загрожували перекинути плот. Одного разу коли мої люди захотіли взяти плот на буксир вони чуть не потопились в болоті. Я легко перевів дух, коли нарешті 5. травня досягнув Різваніє і таким робом мій чудесний човен закінчив свій переїзд 1040 кілометрів без особливо тяжких нещасних випадків.

13. Між Єфратом і Тигром.

Лило річками, коли я кидав свій плот. Я приїхав дуже зручно, бо зараз як дощ стане, повинен був відїздити потяг з 22 вагонів. Через це я поспішив до команданта Різваніє, Курда Ахмет-Муктара з Сулейманіє, живого, ввічливого чоловіка, якій вистудіював в багдадській французькій школі гучну мову бульварів. Все йшло по бажанню; потяг отримав розказ чекати, поки я буду готовий. Отже в полудень я поїв і напився чаю у Ахмед-Муктара. Тимчасом Сале вкладав всі мої річі. Плот я залишив на відповідальність коменданта. Можливо, що він буде ще потрібний для поїздки в Вавилон.

Рейки польової дороги спускають ся до берегу. Вагони зроблені з заліза і мають таку ж форму, що і шведські на лінії Люлеа-границя, але деякі менші розміром. Льокомотиви ще не були готові; єдину тягу уявляла чоловіча сила; до цієї цілі притягли Арабів. До Багдаду змінилось шість партій, кожна в 50 люда. Вони отримували по 3 хліби і по ягняті на гурт. Платня була незначна, й вони часто втікали. Незабаром мали бути закінчені льокомотиви й цим провізна здібність дороги повинна була досягти великої степені. Кожний вагон було на-

вантажено двома тонами. Груз, який йшов з моїм потягом, вмещав в собі військовий матеріал і провіант. Мій багаж склали в останній вагон; на ньому сидів я і мій наймит Сале.

В 3 годині дощ перестав. Повітря було свіже і чисте. Всі люде стояли приготівані коло своїх вагонів і як тільки подали сїгнал чудний спосіб транспортовання по залїзниці почав ся. Ми їхали не прудко, а останьому вагонові прийшлося приймати участь в кожній стоянці яку учиняв один з передніх.

По обидва боки дороги розляглись лани з пшеницею, вівсом і инш., які поливають ся водою, що йде каналом з Єфрату. Вся ця місцевість зветь ся Різване або Масране, як тут вимовляють. Оброблена площа землі була вузька і скоро ми знов поїхали через пустиню. По обидва боки рейків Араби, які тручають вагони, витоптали в сіро-жовтій глині рови, які тепер наповнені водою.

Недалеко берега ми проїхали через горбок, заввишки коло двох метрів. Друге корито подібного рода коло Юсфіе надавало гадку, що обидві високости уявляють собою нещю инше, як гатки допотопних каналів з обох боків. Вліво від дороги, лежала склеп-гробниця Ібрагім-ель-Галіль-Імак; на другому боці маленька високість, під назвою Тель-Ахієн. Тут мій потяг отримав розказ статі, і мій вагон по розїздові перетягли, в голову потягу. Таким робом, передо мною відкрила ся вільна дорога і скоро ми залишили решту потягу далеко позаду.

В пять годин ми досягли першої станції Калат-Різване де явились нові Араби тручати вагони і приєднав ся новий жандарм. Цей неспокійно заявив, що в останню ніч між першою і другою станціями потяг був зостановлений злодіями. Стріляниною з рушниць їх вдалось прогнати, через це нічого не відомо, і потрібно було пройти небезпечну місцевість скоріще. При таких умовах, безумовно, більш розумніше залишатись коло решти вагонів, де була турецька й німецька сторожа. Але я і так вже обіцяв Арабам, як що вони будуть добре бігти, добрі чайові, отже значить нехай так і залишаєть ся.

Жандарм так спішив, що сам почав підтручувати. Перед кожним підвищенням він забігав на перед, не дивлячись на те що йому мішали плащ і рушниця, щоб обдивитись дорогу; як що нічого небезпечного не було він подавав знак зверху, люде ліпше брались за діло і він сам, задихуючись, скавав до них. Самою небезпечною точкою було місце, де потяг перехрещував стару канальну дамбу; останьої ночі тут сиділа на засід-

ках купа розбішак. Але ми без труднощів проїхали це корито. Праворуч від дороги було видно маленьку високість, яка лежить на караванному шляхові між Багдадом і Хіллом.

Після того ми поїхали через поле, яке було вкрите шматками цегли. Які дорогоцінні річі могла ховати ця земля ще за часів вавилонського панування! На обрії показались прості хати села Талдаму; в 6 годин ми були там. Коло будинку двірця на солом'яних матах розклалась купа Арабів: вони чекали, щоб змінити товаришів коло вагонів. Недалеко стояло 25 шатрів. Вузькі, лише недавно побудовані з невеличкими мостами канали, проводили воду на поле; певно води було мало, бо зерно мало поганий вигляд. Сарани була велика сила, багато комашні знаходили свою смерть на рейках.

Мої Араби бігли, що було сили. Піт тік їм з лоба й вони віддувались, ніби гончі пси. Коли нам на дорозі перешкаджали два пустих вагони, вони їх звичайно зняли з рейків і поклали в бік.

Темно-червоне сонце зайшло, наближався вечірній час. Понад Багдадом палали сині відблески. На крайовиді небо було ясне. Виявлялись зорі і місяць показував свої ріжки. На північ, коло горбка Абу-Ганша, горіли вогні арабських кочівників.

Будинок двірця Тель-Есюед мав накриття на стовпах; під ним лежали Араби, які спали, або курили свої водяні люльки. Тут ми зробили остановку, розклали вогонь в „мангалі“ вугляним горшкові і Сале треба було зварити чай до скоро звареної вечері з хліба і яєць. У 1/2 9-ї почався четвертий переїзд.

Місяць сховався за хмари. Але над Багдадом стояли зірниці, ніби відбиття від сильної гарматної стрілянини. Небезпечність нападу, очевидно, пройшла; в крайньому разі про нього більше не говорили. Пустиня тиха і темна лежала по боках.

П'ятий шмат дороги доходив до Еср-ель-Хера. Заміна людей тяглася хвилини зо дві; старі підпихачі отримали свою нагороду й це заохотило нових до найбільшої швидкості в шестому й останньому переїзді до Тигра. Через залізничний міст ми переїхали великий канал Еср-ель-Хер. Ще остання пасма поля, потім виринули вогні й ліхтарі, з кожною хвилиною все збільшуючись. Пальми виступили з темноти наче привиди. Запасні лінії залізниці розходились, збільшувалась кількість їх, тут і там стояли товарні потяги з військовим матеріалом, і от ми

вже стоїмо на березі Тигра. Гаммали, носильщики, прискочили, заволоділи моїми річама і приволокли їх до східці, біля якої стояла привязана величезна гуффа.

Ми зіскочили на борт, три чоловіки взяли ся за короткі широкі весла. Вони були в передній частині гуффи, поскільки можливо найти передню чи рулеву (задню) части в круглому кошикові; вони вдарили веслами як можна далі від човна і робили це розмірними і швидкими рухами. Коли б малось тут лише двох людей на веслах, то човен закрутив ся б; тому середній помагав то лівому, то правому сусідові, не трачучи такту від переміни місця. Так, на зустріч Багдадові, пливло гойдаючись по Тигрові, оригінальне судно.

14. Мій вїзд у Багдад.

Багдад спав, коли я туди приплив. Лише місцями у вікні горів вогонь, чи лямпочка. Врешті, лівий беріг Тигра був непроглядно-темним. Коли промайнула блискавка, можна було побачити тіні домових дахів, мінаретів і пальм.

Куди тепер? Я запитав гребців, чи не знають вони хати, де мешкають німецькі офіцери. Певно! Вони забрали на плечі мої річи й сказали мені йти за ними. Одному з них довелось водити мене, бо вулиці не були освічені, не було ліхтарів, і неможливо було розпізнати руки піднесеної до очей; помітно було лише, що чалапаєш по страшеннішій грязюці.

Нарешті мої провідники зупинили ся коло якихсь воріт. Після трохразового стукання залізним кільцем, нам одчинив слуга.

„Хто тут живе?“ запитав я.

„Кілька німецьких панів. Вони усі вже в постелі, за виключенням одного, якого немає ще вдома“.

„Чи маєть тут свободна кімната?“

„Так, одна“.

„Веди мене туди!“

З двору східця вела на відкриту галерію, а відтіль в кімнату. Засвітили вогонь, влаштували моє доріжне ліжко з сіткою від комарів і вклали мої річи на стіл і на стільці. В кого я розтаборив ся, я не уявляв собі. Але ніяких докорів власної совісті це в мені не викликало, бо денно їдучи по Єфрату й Тигру, а також по залізниці мене стомило і я жадав лише спокою.

Як вірний слуга, Сале ліг на підлозі коло дверей моєї кімнати. Саме хотів я залізити під сітку, коли тверді кроки почули ся на галерії і ввійшов німецький офіцер. Зобачивши мене він здивувався й обернувся в знак питання. Він побачив світ у вікнах і подумав, що законний господар кімнати вернувся до дому.

„Хто він такий?“ запитав я.

„Дослідник Тибету, професор Тафель із Штутгарту“.

„Як, Тафель? Мій старинний приятель ще з берлінських часів Ріхтгофена?“

„Нуда, іменно той. Він прослабував кілька день і тепер лічить ся в д-ра Герле“.

Так, випадково, я, що приїхав у Багдад серед темної ночі, коли ніхто не знав, що я приїду, попав не тільки в хату, а й в саму кімнату, де наче б по попередньому обрахуванню, жив тибетський дослідник, до того ж знайомий мені протягом багатьох років!

Офіцер, котрий був капітаном Мюллером, розказав мені трохи про життя у Багдаді, побажав мені доброї ночі й покинув мене.

Рано 6. травня, коли я прокинувся, стояла чисто тропічна погода. Лило річками, наче скло, дощ падав перед вікном, лязкав по пружистому блискучому пальмовому листю, пінив ся по ринвам з даху, гурчав на верандах і клекотів на підвіррю. Грім грюкотів крізь тяжкі синьо-чорні хмари. Безумовно, чудовий душ був добрим для не зовсім чепурного міста; але тямущі люде казали, що він прийшов пізно; дощ у травні — це назвичайне зявище.

Коли все це до деякої міри пройшло, я підготував ся до подорожі по вуличному болоті до будинку бувшого німецького консула Ріхарда, де оселив ся від недавньої пори герцог Адольф Фрідріх Мекленбурзький, мій ввічливий господар у Бапомі. Випадковости війни завели його тепер в Азію; на його жаль висловлене ним бажання взяти команду над маленькою армійською групою на одному з турецьких фронтів, не здійснило ся. До того ж він не був новаком у цій стороні, бо ще за молодих літ, років двадцять тому, він проїхав верхом з Єрусалиму в Берлін.

Як но я вийшов з моєї кімнати на галерію, герцог вже йшов мені на зустріч здоровий і бодрий, як завше. Він почув про мій приїзд у ночі й хотів перший мене привітати. Заку-

тані в свої дощові плащі ми ходили по кращій вулиці Багдаду, названу в честь Галіль-Паші; ми дійшли до будинку п. Ріхарда, величезного чотирокутника, обсаженого густим садком. Відкриті, обнесені дахом галерії, які стоять на струганих і барвисто розмальованих стовпах, дають відкритий вид над сусідніми будинками й вузькими вулицями на велику річку й її другий беріг.

Пан Ріхарц був з 1894. по 1907. німецьким консулом у Багдаді, а з 1912. по 1914. — американським. Потім він подав у відставку, але залишився жити тут; він не міг покинути свого будинку або продати його під час війни за дешево. Крім того він любив Багдад, звикся з його кліматом протягом років і до того зжився з цим барвистим східним життям, його звичаями й мовами (п. Ріхарц добре володів одинадцятьма), що в 60 років він міг би розлучитися з цим спокійним безтурботним життям лише примусом. Як темні й безбарвні вулиці Берліну й Гамбургу в порівнанні з багдадськими! З точністю машинерії годинника п. Ріхарц регулював свою денну діяльність; з точністю до хвилини починав він свою їжу, свої бані, спацірує, читає свої дуже спізнені часописі, або сокровища своєї бібліотеки, і так же точно провадить свою роботу в німецькому інформаційному бюро. Заля, кабінет, бібліотека й їдальня ведуть на галерію, яка йде кругом подвіря. В залі стоїть привезений через моря й ріки рояль, на котрому господар грав чудові мельодії бо він дуже любить музику і в години самотності за роялем находив найкращу розвагу.

По заведеному звичаю, в кінці травня, на початку великої спеки, Ріхарц покидав своє зимове помешкання й перебирався „на дачу“. Переїзд був недалекий, але відігравав у його житті роль кожнорічно повертаючого важного моменту. Він спускався просто двома східцями нижче, у свій сердаб, холодильник, куди не проходив ні один промінь сонця. Тут, під землею, проводив він все літо і хто проходив мимо маленького люку (діри) сердаба, той міг в ясний день почути виходячі з глібини чарівні акорди „Місячної сонати“ Бетховена.

У господаря будинку я зустрів також свого доброго товариша з західного фронту, адютанта герцога, ротмістра Шельвінка. На спільному сніданку на веранді у консула завязалась в ранньому свіжому повітрі оживлена балачка; центром її було заняття Кут-ель-Амари, яке сталося неділю назад і звязані з цим наслідки.

Пізніше в день я також зустрівся з моїм милим товаришем по дорозі, графом Віламовіцем, який мав багато дечого розповісти мені про свою 800 кілометрову подорож з Алеппо. Провівши вечір знову в залі консула Ріхарца, я поїхав на автомобілі герцога до дому. При осліплюючому світлі прожекторів багдадські тісні вулиці уявляли фантастичне видовище: жовті глиняні будинки з їх невеличкими міцними ворітьми і торжественні пальми, гіляки котрих виглядали з за стін будинків, все це походило на куліси сцени. По ще мокрим вулицям шалалися бездомні собаки, котрі з великою нехиттю віддавали свої нагріті місця колесам автомобіля при чім ця задача супроводжувалася заядлим лаєм.

Тимчасом мені предклали друге помешкання. Той будинок, в який я випадково попав вчора вечером, належав д-ру Ендруксу з німецької етапної інспекції в Месопотамії. Він жив тут літ 5, маючи службу на багдадській залізниці. Тепер мені відступлено велику вітальню в будинку верховної команди шостої армії. Стілець, стіл, ванна й дорожнє ліжко уявляли собою усю мебіль; але під верандою котив свої води Тигр і що особливо освящало цю кімнату, то це спомини про фельдмаршала, мого великого друга фон-дер-Гольца, який тут жив.

15. Історія Багдаду.

Дійсним основником володарства Абасинів був Абу-Джафар-Абдала-аль-Мансур. Він вступив на трон халифів у 754. році, як наслідник Мохамеда й придбав собі славу в магометанському світі. Його царство було більше римського, під час його розцвіту; воно охоплювало простір від Хорасана, Кандагара й Індуса до Адена, Альжиру й Малої Азії. В той час, коли Омаяди, перша магометанська династія халифів, мали столицею Дамаск, Абасиди перенесли свій осідок у Вавилон. В перші роки свого правління, Мансур жив у Хашимії біля Куфи; але, щоби прославити своє ім'я він порішив заснувати нову столицю й вибрав для цього гарне місце на правому березі Тигра. Там було невеличке, звісне ще з часів Вавилону, містечко, яке звалося Багдад.

Весною 762. р. став виростати з пустині новий город халифів. Чудові палаци й мечеті, правительственні будинки й фортеці були вистроєні, було поліпшено канали, які зєдиняли Тигр з Євфратом і через них пострйоли мости. Купці, ремісники й

кольоністи зїжджали ся сюди й через 4 роки Багдад вже був світовим містом, найбільшим у тій частині Азії й до цієї пори одним з головніших султанатів ісламу. В 763. р. була закінчена міська стіна. Головна маса нової будівлі була на правому березі. Але халіф звелів відбудувати також і лівий берег, де тепер знаходять ся багдадські святині. Там жив його син і наслідник Маді. Залізною рукою правив своїм необмежним царством халіф з нової своєї столиці, котру він охрестив імям Дар-ес-Салам, місто блага, або Мансур, місто Мансура. Він упорядкував внутрішнє правління й нещадно здушував спроби заворушень. На себе він був бережливим, але на Багдад жертвував свої нечислимі багатства.

Свою назву Аль-Мансур (Альманзор), Побідний, він носив по достоїнству. Він управляв з безпощадною твердістю і сам, а не через других. Нї один з його наслідників не перевищав його здібностями властителя. Свому синові він раз порадив: „Не спи; твій батько також не спав з тої пори, як добив ся халифату. Хоть часами сон і заплющував йому очі, але дух його не спав“. Він був дуже стриманим, навіть відносно жінок; ніколи не пив вина й не дозволяв при своєму дворі ні співів, ні музики, так як те й друге помагало розпусті. Він міг як дикий звір поводитись з бунтарями й підозрілими людьми, але він був м'яким і лагідним з дітьми й рабами. Його малюють високим, худощавим зі світлим мусіндовим лицем, тонкою бородою; мав славу великого арабського промовця. Він сам ходив на прощу в Мекку кожний рік і під час такої подорожі він вмер, маючи більше 60 літ життя, 7. жовтня 775. р., недалеко від міста батьківщини його покоління; тут поблизу він і похований. Але Багдад, найкрасший пам'ятник, який він міг собі поставити.

Внук Мансура Гарун-ель-Рашид (Справедливий) управляв 23 роки (786—809) і вивів династію Абасидів на висоту її могутності. Царство розцвіло але скорше всього завдяки мудрому правлінню діда, чим заслугам внука. Коли в 803. році він звелів умертвити персидську сімю Бармекидів, власти котрих він побоювався, він більше не почував себе безпечним у Багдаді, й перевів свій осідок в Ракку на Єфраті. Спільні інтереси в Іспанії й Вавилонському царстві звязали його з Карлом Великим. Так слава про нього добралась до Європи. Ще тепер сяє імя його рідким блиском, бо він був охороною науки й мистецтва; перекази й легенди, першим ділом казка про тисячу й одну ніч, забезпечують йому безсмертність.

Син Гарун-ель-Рашида Мамун мусів відвойовувати Вавилон, втрачений під час міжусобиць; потім він оселив ся у Багдаді. Але його наслідник і брат Мутасим (833—842) бояв ся сусідства бунтівничих Персів і заснував нову столицю в Самаррі. Це він набірав для втихомирення бунтів турецькі наємні банди, котрі через це виграли все збільшуючий ся свій уплив. Лише в 891. році халиф Мутаид вернув ся в Багдад, який залишав ся столицею до повалення халифату.

Розпад могучого царства халифів почав ся ще в другій половині 9 століття. 17. січня 1258. року Багдад завоювали Монголи під проводом Чингис-хана Гулагу; його розграбували й спалили, а потім знову відбудували і він став містом осідку намісника. Гулагу звелів розвалити гробниці Абасидів; плащ пророка Магомета, а також ще де кілька цінностей були втрачені в цих боях.

Після більше ніж п'ятсотлітнього існування загинула власть халифату й Багдад став з тієї пори провінційним містом. Пізніше він став столицею Іль-Ханів, які управляли монгольським царством від імені великого Хана. В 1401. році біля його воріт стояв грізний Тимур-Ленк, Тамерлан; він здобув місто штурмом, розграбив і зруйнував усе крім мечетів, звелів перебити населення і вистроїв пирамиди побід з 90 000 людських черепів.

Потім прийшов час боротьби між Татарами й Турками. В 1534. році султан Сулейман здобув місто не пускаючи в рух зброї. В 1623. році персидський шах Аббас Великий відвоював його. Лише після неодноразових безуспішних нападів Турки знову засіли в Багдаді; в 1638. році султан Мурад IV окружив місто і взяв його, не дивлячись на величезні втрати. Він звелів перебити усіх Персів і замурувати ворота через котрі він увійшов побідником.

В 1732. році Надір-Шах, завойовник Індії, стояв без наслідків у Багдаду, котрий 8 місяців захищав хоробрий Ахмед-Паша. Потім йому кілька раз загрозували Вагабити й мунтесикські Араби; з 1800. року він перебував у відносному спокою, котрий порушував ся часто чумою, розливом ріки, нападами бедуїнів, голодом і безпорядками. В 1837. році населення в ньому було 40 000. Мідгат-паша, котрий був тут губернатором в 60—70. роках минулого століття, зробив лад в управлінню й вивів Багдад до нового разцвіту.

Тут, в 1917. році нарід Сходу вперше виступає на вид: Багдад був завойований Англійцями. Є прості люде, які за-

певняють, що від тепер лють війни ніколи більше не покарає Багдаду і що місто Мансура стало на вічні часи достойним свого почесного назвища, Дар-ес-Салам, міста блага, міста спокою. Але усі ці голоси наче полова на вітрі. Коли найближша війна пронесеться над землею, могили сьогоднішніх пророків будуть забуті і ніхто не поцікавиться їх поглядами. Намір Англії скріпити свій зв'язок з Індією через полудневу Персію не може здійснитись без нової боротьби з Німеччиною й Турцією, мета котрих встановлена багдадською залізницею.

16. Новий Багдад.

У 14 розділі я розповів про свій приїзд в місто халіфів який був у старовину головою могутнього царства, колискою всьому світові відомої казки про „Тисячу й одну ніч“, а тепер метою німецького підприємства і вузловим пунктом Багдадської залізниці. Тридцять довгих літ тому назад я в перший раз хвилюю відвідав це місто. Хто міг би в той час догадатися, що через три десятки літ, я знов туди вернусь і ще в такий час, коли весь світ охоплений полум'ям війни! На цей раз я приїхав у Багдад з Персії на великому англійському пароплаві „Ассирія“, на котрий я сів у Буширі, а залишив у Басрі, а відтілю річним пароплавом „Меджидіє“ через Корну, могили Езри, Амару, Кут-ель-Амару, Ктезіфоні і Селеуцію.

Вечером 4. червня 1886 року „Меджидіє“ став на якор коло Таможні. Над гарним будинком французького консульства розвівався трибарвний прапор. Ще до сходу сонця я приїхав у човні до берега де мене вже чекали шановні купець Гальперін зі своєю дружиною. Три мебльованих на індійський взірєць кімнати віддані у мій розпорядок і його турецький секретар Бабіб Шіка водив мене по всьому місті, так що я міг все в ньому розглянути, не дивлячись на страшенну спеку і пусті повні пилюки вулиці протягом Рамазану. Де тепер знаходяться мої тодішні приятелі? Мабуть померли. Даремне я силкувався знайти їхні призвища на хрестах християнського кладовища.

Тепер по вулицях Багдаду ходив другий рід людей, нове покоління. Діти, котрих я бачив як вони грали на березі Тигра, тепер були в красі життя, а хто перше був на середині свого життя тепер вже гнув ся під тягарем своїх років.

Та й саме місто перемінило ся. Властиво все було нове; навіть самі кращі будинки рідко витримують більше як п'ятьдесять років бо цеглу тут випалюють дуже погано. Зимові дощі й повінь Тигра, раннім літом, скоро розвалюють будинки. З будинків, котрі тридцять років тому здавались мені примітними, тепер залишили ся лише мінарет Сук - ель - Гасль, могила Собеїда, старий заїзд на базарній площі і будинок французьких місіонерів. З нових будинків, на березі ріки, особливо кидають ся в вічі ті, що належать до багдадської залізниці; потім нове англійське консульство, найкращий будинок в місті, очевидно призначений для того, щоби зробити вражіння на місцевих Арабів і Персів, які йдуть на богомілья у Кербеллу й Неджеф. Стара пристань для пароплавів виглядала як і раніше. Але старі гідравличні колеса щезли з поблизу міста й замінили ся моторами котрим не личить їх азіятське окруження.

Тридцять літ тому назад лише деякі європейці селились у Багдаді; головне — купці й консули. Перед початком світової війни їх було тут кілька сот. Кількість населення міняла ся від 120 до 300 000. Європейці, що довго жили у Багдаді й інші чужосторонні люде, що нераз переїзджали через него, запевняють, що число 120 000 ближче всього підходить до дійсности. Практичним засобом для обчислення — служить рух на базарних площах різних міст; приміром базари Дамаску з населенням 300 000, далеко просторніщі й більше людні. Сирійський архієпископ Багдаду зупиняєть ся на числі 230 000: 150 000 магометан 32-х різних сект з сотнею мічетів, з котрих лише третя частина мають бані (куполи) або мінарету; 60—80 000 Жидів, до котрих належать п'ятьдесять синагог і які посідають дев'ять десятих торгівлі (по жидівському обрахунку лише 45 000), 7 000 Халдейців, 2 000 Сирійців, яких небудь 4—500 Армян-католиків і Армян-православних, декілька римо-католиків і до цього ще незначна кількість Курдів, які деколи приїзджають до міста. В 1900 році один європеець вирахував кількість мешканців і дав число 200 000, з котрого 150 000 магометан (рахуючи 90 000 шитів), 10 000 християн і 40 000 Жидів.

Головна часть Багдаду лежить на лівому березі Тигру. Важніщі будинки, в тім числі й усі консульства стоять над самою водою; під їх довгими, одкритими верандами безмовно тече ріка. Одно лише англійське консульство відокремлене від набережної й десантної драбини вузьким подвір'ям. З часу, коли почала строїтись багдадська залізниця, почали завляти ся нові

будинки й на правому березі ріки, куди в будуччині перенесеться мабуть і вся вага цього міста. Ріка пересікає місто з північного заходу на полудневий схід, наслідком чого правий берег має далеко більше тінку в гарячі години дня, в той час як веранди лівого боку отчинені для пекучих промінів сонця. Обидва береги сполучують ся понтонним мостом; в решті рух підтримується маленькими човниками на вислах, так званими „белем“ і класичними „гуффа-кошиками“.

17. Подорож по вулицях „Дар-ес-Саламу“.

Коли сонце, що от-от має сховати ся за обрію вечірнього неба окрашує в червону барву купу сірих будинків Багдаду і коли пальми горять у вогні — це все здається відблиском тої краси, яка колись панувала в місті Мансура; здається наче б знову заживаєш життям з „Тисячі й одної ночі“, думаєш про чудові подорожі мореплавця Синбада й про пісні, котрі присвятили їм поети, а під ногами уявляєш старий Багдад, серце великого царства халіфів, до которого зі сходу й заходу тяглись каравани й по вулицях котрого розїздав переодягнений Гарун-ель-Рашид зі своїм візирем, щоби прислухати ся до розмов народу й довідатись про його потреби.

Але потім сонце заходить; саява немає; дахи будинків, куполи й мінарети набувають знову свій звичайний брудний відтінок і над містом, наче хмари, красується листя пальм. Це вигляд міста в теперішній час; купка каменя уявляє собою останки колишнього казочного міста. Можна в поросі парпатись і то не знайдеш ні слідів старовини, ні забутих памяток про епоху халіфів — усе дарма! Все развалено! Місцеві люди ще збирають і продають антикварні річи, але розказати про що небудь вони вже не мають змоги. Часами думаєш, що от-от що небудь нагадає старовину, але все дарма! Пустинно лежить Багдад на березі Тигру, охоплений сонливою мрією. Чуєш тільки одно — це сили часу, які не стомлюючись все нищать, що створене руками чоловіка.

Та й люде самі помагають тому нищенню. Ще дещо залишило ся у Багдаді для нищення і це дещо теж призначене на гибель. Турецькими губернаторами, здається, заволоділа ненаситна потреба, надавати містам правильні форми. Через старі вавилонські міста прокладають ся широкі вулиці, котрі

нищать все, що стоїть їм на перешкоді. Те саме й з Багдадом. З яким старанням були знесені будинки, коли треба було найти місце для вулиці названій іменем Халіль - Паша! З небезпекою для життя можна було підходити близько, а здалеку вже поважні хмари вапняного порошу давали знати про разруху. Поставили б бодай нові будинки на місце зруйнованих! Але з цим не квапились. Ця вулиця похোжа була на ті, котрі проклали в Алеппо й Мозулї: наче землетрус став ся тут.

Цим, звичайно, не дуже багато програно; особливо вулиця Халіль - Паші виправдала себе наслідком свого значіння для місцевого сполучення. Але вузькі вулиці є одним з самих характерних рисів Багдаду; їм навмисне придали вигляд вузьких сіней не в силу необхідности, тісноти, а тому, щоби захиститись від сонця и утворити проходи, з котрих перший подув вітру не вигнав би прохолоди. Такий рід будинків має, звичайно, свої відмовні сторони, — так вода від зимових дощів і весняних повінїв дуже помало висихає й це є причиною невимовної грузоти.

В решті, настільки мудрий Мідхат - Паша, звелїв знести стару міську стіну з за часів халіфів, самий замітніший пам'ятник Багдаду, кажучи, що розвиткові сучасного міста не повинна перешкаджати стара стіна.

Наче б нові части міста не могли б будувати ся за стінами, як приміром в Єрусалимі! Ще з давніх часів вона була ліпшим захистом проти повінї, але як тільки її знесли, деякі квартали міста залишили ся незахищеними. Зимою 1914. р. Багдад постигла непередбачена повінь — звичайно рівень ріки підіймаєть ся лише весною — квартал Баб - еш - Шейк стояв на метр під водою; цілі вулиці обернули ся в руїну й були спустошені, — в тому числі й вулиця, що веде до надгробної мечеті Абдель-Кадера. Від багдадської міської стіни нині залишили ся лише незначні обломки, серед них — укріплені башні біля старих воріт Баб - еш - Шерги, східних воріт, Баб - ель - Гербі, західних воріт, Бабель - Вастанї, середніх воріт і Баб - ель - Талесем - Талїсманських воріт, які збудував один старий аббасидський каліф на початку 13. століття.

Все гідне уваги у Багдаді, значить те, що в 1258. році уціліло від ватаг Гулагу, а сто пятьдесят літ пізніше від Тамерлана, все це може бути оглянене в один день. І все ж з якою охотою залишаєш ся тут на пару неділь, щоби натішити ся справжнім сходом і різноманітністю життя його вулиць. Місто, властиво, має лише одну вулицю, яка заслуговує цієї

назви. По ній можливо навіть їхати на звощикові, коли не наткнешся на путане стовпище худоби, людей і підвод. Ця вулиця є продовженням вулиці Халіль-Паші й тягнеться рівнобіжно з Тигром через усе місто через головну артерію базара й далі, мимо кінця понтонного мосту, на лівий берег річки до штаделі Кала, до цілого зібрання приватних і казенних будинків, до Сераїла, Конака й казарм.

Тут бушує різноманітний натовп різних рас — семіти, монголи, арійці, навіть негри, — самих різних релігій, родів і станів. На рогах вулиць сидять жебраки, яких, однак, не так вже й багато, як того можна б сподіватися в наслідок війни. Багачі розїзджають на білих лошаках або на дорогих арабських кобиліях. Місцеві аристократи з Передньої Азії, переймаючи від дійсних Арабів і бедуїнів пустині, носять на головах, не уявляючи тої чванливості, свої білі хустки і білі, спадаючі до ніг мантиї. Скрізь багато Жидів, в своїй східній одежі, яких легко пізнати по їх обличчам. Одягнені в темно-блакитні сукні Аравитянки ховають вогонь своїх очей під непроглядним покривалом. Турецькі пані зодягають ся звичайно в чорні сукні, инколи в шовкові, й також пильно закривають свої лица.

Християнки Багдаду, Сирійки, Халдейки, Вірменки носять світлі, легкі вбрання, котрі закривають їх форми, залишаючи для огляду мужчин одні лише очі. Вбрання Жидівок походить на вбрання магометанок, однак їхня вуаль одразу видає расу: маленький, черний вишитий золотом протисонечний козирьок, який чуть-чуть похило відходить від лобу не закриває їхнього лица, а лише трихи його затемняє.

Скрізь мальовничі картини й групи! Глянь хочай би на ту Аравитянку-мати, що несе свою маленьку дитинку на правому плечі, а лівою рукою веде свого хлопчика; або на цих дівчат, що закутались в темно-сині вуалі і спішають до берега, щоби принести води в гарних глиняних глечиках або в мідних чашках.

Їх зустрічаєш і серед міста, коли зупиняєшся коло маленьких водохранилищ під цегельними зводами, які захищають їх; тут вони розсїдають ся вечерами, зустрічають своїх сусідок, балакають з ними і виносять відсіль самі дикі базарні чутки.

Від головної вулиці ведуть вниз кілька поперечних вуличок або вузькі проходи поміж будинків, до берегу Тигра, де мають своє пристановище човни й „гуффи“. Туди тримають напрям також босоногі „сакка“ чи водоноси; чорними мягкими мішками з козиної шкіри вони розносять воду по хатах і по базарних

площах для прагнучих бродяг або поливають нею сухі вулиці. Мішок висить з правого боку й підтримуєть ся правою рукою в той час як лівою подаєть ся повна вщерть деревянна чаша. Особлива умілість потребуєть ся, щоби наповнити порожній мішок; прикріплене подвійним ремнем відро опускаєть ся в річку і, не нагинаючись гарним рухом тягнеть ся вверх і виливаєть ся в мішок.

В деяких місцях перед будинками чи садками залишаєть ся свобідна полоска берегу. Сюди приходять водоноси, великі мішки котрих, зроблені зі шкіри бика, попарно носять ся ослами. Тут баби наповняють свої глечики, перуть білизну, або купають дітей. Вуалі відкидають ся назад; широкі, подібні до спідниці штани засуковують ся вище колін і босоніж вони заходять в мілку воду. Після цього лягають окремими групами на берег, балакають і, на решті, вертають ся по своїх хатах, гойдаючи то на плечах, то на голові свої глечики.

Діти, молоді хлопці й старі люде користають ся цим місцем для купання. Всі вони уміють пливати, бо не даром же вони родились на березі цієї річки, залежать від неї й довіряють їй. Зі зручністю котів вилазять вони на берег, знов скачуть в воду, плавають кругом, пірнають, борять ся з течією, кричать, сміють ся. Гуде як у вулику, а то летять бризги наче пронеслась череда дельфінів. Таке купання буває й небезпечним: инколи з Перського заливу вверх по Тигрові підіймають ся акули й доходять не лише до Багдаду, а й до Самарри.

Всі однак, повертають в кишачі народом вулиці між знатних купців і продавців ласощів, хліба чи фруктів; тут побачиш і чиновників у напів-європейському вбранні з червоною фескою, і Сирійців, які дуже часто надягають зверх своєї білої сорочки європейську куртку і торжественних жерців у білих чалмах і широких плащах і пілігримів, і бедуїнів і анатолійських салдатів по дорозі на фронт — на Іракі, нижче Кут-ель-Амари, або в Персію. Під час мого побуту в Багдаді, туди якось ввійшли війська, які я місяцем раніше бачив як вони виходили з Джірджібу. Не дивлячись на довгий путь через сухі, пустинні місцевости, котрі остались позад них, вони були в чудовому настрою сяли від поту й загару, однако ж підспівували під музику. Їх тяжкий виклад, що складав ся з гвінтовки, ранця, лопатки, шатра и ще багато з дечого иншого, здавалось зовсім не давив їх. Виглядали вони жваво й їхні кроки гули в такт. Маширували вони в хмарах пороху, а над їхніми мягкими кашкетами гойдали своїми верхами пальми.

Важніші будинки у Багдаді, чи то арабські, чи християнські, побудовані на один взірєць. Я побував у деяких з них. З надвору вони поганенькі. Обнесених сірою, нічого не говорячею стіною, їх чуть помічаєш з вузької вулиці. Головні ворота — малі, але часто зі смаком оздоблені витесаним камнем. Через вузький, схожий на тунель прохід заходиш в чотирикутний завше вибуркований двір, куди не попадає ні один погляд з зовнішнього світу. Тут ростуть апельсинові й абрикосові дерева й часто знаходиться обмурований камнем басейн для води. З подвір'я по камінним сходам підіймешся вгору на веранду або галерію, яка веде кругом всего будинку. Гостей приймають в „ейвані“ або „івані“, яке уявляє з себе щось схоже на нішу на одній площі з подвір'ям.

Тут завше царствує холодок; до м'яких канап подають папіроси, каву й льодовий лімонад. На першому поверсі міститься парадна кімната арабської сім'ї, з різнобарвною мозаїчною стелею, з верандою із зеркального скла й застеленою килимами підлогою — в персидському стилі й індійськими меблями. Літом навіть і місцеві люди сплять на дахах, накрившись від комарів сіткою, або й без неї. До порядного будинку належать ще один або й кілька „сердабів“ — підземні помешкання, які в гарячу пору замінюють жиле помешкання або льох для продукції. Під стелею висять різні річі, котрі в іншому випадку уявляли б собою ласий кусочок для щурів, а їх у Багдаді чимало водить ся.

18. Базарні сцени.

На головній вулиці базару Сирієць Антоній Самгірій мав свою крамницю, яка займала помешкання внизу звичайного маленького будинку. Сюди упирається ще пара других проулків. Оживлений вузловий пункт зветься Рас-ель-Карія. В Самгірію я просиджував довгі години й роздивлявся на різноманітне життя вулиці, яке проходило перед моїми очима, то повільно й сонливо в такт спацируючим, то прискорено і з підштовхом, коли діло торкалось торгівлі. Каравани ослів з вербовими кошиками або вантажними сідлами, постачають овочі й різні інші товари тисячам маленьких відкритих крамничок. Салдати й турецькі офіцери, в захистного кольору формах, проходять мимо мене, священнослужителі різних християнських цер-

ков в довгих чорних мантиях і особливих високих головних убраннях, робітники й носильщики, з відтінком шкіри як ебенове дерево, персидські богомольці, по дорозі до святих місць Кербела, Неджеф або Казімен. Инколи мимо мене спішить сестра милосердя в своєму білому колпакові й зо значком Червоного Хреста. Лунають голосні окрики: це звощик жадає свobodного проїзду для своєї дрожки або підводи в Кербелу; він везе подорожніх які шукають пристановища в одному з заїздів на базарній площі. Часами носять на носілках ранених і хорих салдатів у один з численних шпиталів; ні одного дня не проходить щоби не зустрінути мертвого по дорозі на кладовище. Жалобними дрогами служать дуже часто дрожки міста від користання котрими завше відмовляєть ся свіжий подорожній.

Куди це направляєть ся та мальовнича група верховців, яка туючі підіймаєть ся по мостові, через базарну площу? Мабуть на шитське святилище Казімен на правому березі Тигра, бо вони—Перси. Попереду всіх на великому білому лошакові їде поважний старий дід. Сідло і все до нього належне, прикрашене сребром, а попона з червоного оксамиту. Він їде в супроводі молодого чоловіка, очевидно його син, і великої кількості слуг з характерними кучерями над вухами і великою круглою повстяною шапкою на голові. На кінці йдуть мули й коні з багажем; над купами скриньок і мішків, шкіряних торбинок і рогож висять ся трони, на котрих сидять чарвадари. Кількість персидських торговців на базарах страшенно велика. Через Багдад їде оживлення торгівля з їх батьківщиною; найвище стоїть англійський привіз із Індії: шерсть, зерно й фініки — це найважливіші вивозові товари.

Частина міста на лівому березі, де засідають також і місцеві власти, в три рази більша від тої, що на правому березі. Як уже згадувалось, багдадська залізниця через якийсь час перенесе центр тяготи на західний берег, де колись висились бундючні будинки каліфів. Тоді й Месопотамія й обширні області Аравії з охотою підлягатимуть підприємчій німецькій торгівлі. Те що в теперішній час Багдадом заволоділи Англіїці, не має ніякого значіння. Залізна бинда нової залізниці злучить Туреччину ще тісніше. В світовому царстві каліфів сама важна торгова путь в Індію й Китай вела через Багдад і Перський залив; вона занепала після упадку каліфата, але її підійме багдадська залізниця. Те саме й з базарами: тепер під час війни, вони ледве живуть, але потім вони знов зацвітуть як ніколи раніше.

На великих базарних улицах є „хани“ або заїзди; при посередництві маленьких воріт і темних проходів попадають до них на верх. Тут містять ся коні й мули звозчиків, привязані до глиняних стійл; відкрита галерія веде в гостину; важніший заїзд зветь ся Хан-ель-Ортме; він походить мабуть ще з часів халіфів й уявляє з себе величезну залю зі звідчатим дахом; його устої й стіни зроблені з міцнішого матеріалу, краще якого й тепер не зуміли б зробити. З середини, окремі сходи ведуть на верх; тут находять ся темні помешкання й контори торговців. Вище вже дах, з маленької площі якого одкриваєть ся чудовий вид на місто: просто під нами базари або скоріще їхні дахи з тичок, свай, соломляних радіг або плит, а кругом плеската путаниця будинків. Лише рідко висить ся гарний купол або стройний мінарет якої небудь мечеті. Тут Хайдар-хан з своїм блискучим зеленим куполом; он чудова „коралова мечеть“ Джамі-Мерджан і Сук-ель-Гасль, міцний старий мінарет, єдиний пам'ятник після одної мечеті, побудованої на початку 13. століття Каліфом Мустансіром. Тридцять літ тому в зад я її малював; тепер я зняв з неї пару фотографій.

Коли дивитись на Багдад з даху Хан-ель-Ортме — то він здаєть ся гарним містом. Зелені пальмові пояси й групи, в середині глиняних стін, зелені й сині куполи і сяючі завороти річки, ясно виділяють ся на загальній сірій поверхні. Лише слабкий відгомін вуличного життя доходить до нас на верх, де ми в повній забезпеченности від того смороду, який панує на накритих дахом базарах.

19. В гетто.

Багдад також має гетто, а навіть досить просторе, бо тут дуже багато Жидів. На великих вулицях будинки тут двох-, а навіть трьох-поверхові. Характерними при цьому являють ся виступаючі вперед простінки з решітчатими вікнами, з яких дочки Ізраеля, інколи гарні як ніч, з напіввідкритими тяжкими віями, роздивляють ся життя вулиці. Крамнички і базарні прилавки захищають ся від сонця й дощу маленькими чотирикутними дахами, які підтримують похило поставлені дрючки. Крамнички ці уявляють з себе бідолашні нори, де позаду крамаря зі схрещеними ногами серед свого краму, панує страшенна темнота. Невибagliві крамарі, що не мають власного прилавку,

тулять ся впрост коло стін будинків і заохочують до абрикосів, персиків, гоїрків, хліба й ласощів. Жінки теж беруть участь у торгівлі; вони закутані в вуалі сидять навпочіпки; маленька, чорна, обшита золотом частина їхнього покривала піднята й показує їх лице.

„Айран бос, айран бос!“ лунає инколи з сусіднього рогу вулиці верескливий голос. „Айран“, по турецькому значить кисле, розбавлене водою молоко, а „бос“ — лід. На дерев'яному станкові стоїть велика посудина, в якій знаходиться цей прохолоджуючий напитек, зверху якого плавають кусочки льоду. За частину піястри вам дадуть його цілу чарку.

Натовп на вулицях гетто — неймовірний і не треба бути черезчур образливим, коли до вас приплентається осел, навантажений поперечними мішками вугля, або коли обдерті, в одних сорочках діти загородять вам ліктями дорогу. Кожний, хто приїжджає у Багдад, навіщає принаймні головну його вулицю гетто — Халдейці, Сирійці, Араби й Вірмени, Перси й Турки, Суданці, Негри з Сансбару і серединої Африки, а навіть Англійські солдати й офіцери що продають свої зайві річі, після того, як вони довідались, наскільки незадовольняючі перевозові засоби для їхньої подорожі в Конію й Ангору.

Але далеко більше переважають Жиди. Тут просто пахне жидами, і пахне кепсько, не дивлячись на те, що тут більше повітря, ніж на базарах магометан, де смердюче повітря затримується дахами і дневний світ проходить туди лише через дірки. Головна вулиця гетто не покрита дахом, але простінки й маленькі накриття заглушують світ. Грязюка невимовна і, коли „саккі“ поливають її со своїх шкуряних мішків, то доводить ся чалапати по цілковитій грязюці. Різна непотріб з будинків летить просто на тротуар, а рідня шакалів жовті собаки, скавчуть кругом них.

З моїм сирійським провідником я побував у звичайному жидівському будинкові на боковій вулиці. Маленьке чотирокутне подвір'я, на якому цілий день перебувають мешканці будинку, було як звичайно вибурковане квадратними цегляними плитками, які можна зустріти хиба у Вавилоні. Коло стіни була криниця, з котрої шкуряним відром діставалась вода. Наліво від входу кілька ступнів вели в якусь діру, мебльовану порваними матами й кількома стільцями, з вікном, яке виходило на маленьку одкриту залю — ейван. Властиво будинок мав одну лише квартиру в темних коморках якої тулилось кілька

семей. Ці Жиди — бідні й тиснуть ся купою в дуже тісному помешканї. Вдома були лише жінки й діти. Жінки носять щось середнє між спідницею й сорочкою. До дітей ніколи не дотулялась води, мило і гребінець; лица їх і руки були вкриті величезними шрамами від гидких багдадських чиряків; вони є наслідками укусу ядовитої мухи, який викликає цілий рік не заростаючу рану, а потім залишає опоганюючий і не зникаючий шрам.

Там сиділа також пара старих жінок, на яких страшно було подивитись. Їхні пальці долубались в розтріпаному волоссі, полюючи за кузками, які не довали їм покою.

Навіть цей звичайний будинок має свій „сердаб“ куди забігає насилання в велику спеку. Гидка, брудна нора, пристанище для скорпіонів і стоног! Там був глечик з водою, з якого мене дуже ввічливо попросили напитись. Але я з подякою поспішив відмовитись і вийшов на світ, на вулицю, де всеж таки було краще, ніж у цих норах бідних Жидів.

20. Як мене арештували у Багдаді.

Я не хотів залишити цю вулицю гетто раніше чим намалюю бодай сьак так її, бо вона була приваблююча своєю архітектурою і своїм різноманітним життям. Але це було не так то легко й зробити. Будинки правда стояли непорушно, але все инше рухало ся і могло бути зарисоване лише наспіх. Самим неприємним було стовпище, яке я сам же й спричинив. Все зупиняло ся й тиснулось кругом мене, щоби побачити, що я робитиму. Ввічливі крамарі дали мені стільця, щоби при його допомогі, я мав свободну перспективу через голови натовпу; вони дали мені лімонаду й папірос і по можливості утримували натовп. Даремне! Припинення руху було так значне, що скоро на мене звернула увагу поліція.

Один поліцейський раптом протиснув ся через натовп і запитав мене суворим голосом, що то я задумав малювати; мені варто б знати, що під час війни головною квартирою було заборонено що небудь малювати чи фотографувати. Коли я спокійно продовжував свою роботу, він мене знов запитав чи можу я посвідчити своє знайомство з яким небудь звісним турецьким офіцером. Я назвав Мезрур-Бєя. Чоловік закону відповів, що він ніколи не чув такої фамілії. Я сказав, що він

мусів би знати команданта Багдаду і крім того поліція повинна була знати, що я вже кілька неділь живу в місті. Після цього поліцейський попросив вибичення, але тому, що я мешкав не в його часті, то він ввічливо попрохав мене сходити разом з ним до найближчого поліцейського управління.

Я скінчив свою роботу й пішов за ним. Поліцейське управління уявляло з себе маленьку відкриту веранду на розі вулиці. Там мене докладно розпитав поліцейський офіцер. Все було записане. Потім мені вернули свободу без поруки, але лише до ранку.

На слідуючий ранок до мене прийшли два жандармських офіцери й привели мене до самого поліцмейстера. Він був дуже ввічливий, предклав мені кави й папірос, продивився докладно мої папери й порівняв їх зміст з тим протоколом, що зробили вчора. На щастя він не помітив, що я боровся з нестримною веселістю—я, друг Галіль-Паші, був затриманий на тому самому базарі, де свobodно спаціюють англійські офіцери й салдати! Не дурна штука! Але притичина була черезчур забавною, щоби її переривати серйозним протестом.

На решті я предклав, щоби вияснити це темне діло, піти просто до Мезрур-Бея, урядові кімнати якого були в цьому ж самому будинку. Це здалось йому розумним. Два жандарми й офіцер супроводжували нас. Так ми зайшли в кімнату команданта.

Мезрур-Бей сидів у свого писемного стола, а кругом нього були його підвладні й прохачі. Як-но зобачив він мене полоненим у своєму судилищі, він заллявся голосним сміхом і крикнув: „Що це, ви арештовані? В такому разі дозвольте мені повернути вам негайно свободу“. Власний рух заставив щезнути моїх вартових і я з ними ввічливо розпрощався. Турецькі жандарми дали мені нагоду переконатися, що вони справно виконують дані їм інструкції.

21. Багдадські церкви і священники.

У Багдаді є шість християнських церков. Халдейська—найбільше варта уваги і в той же час—кафедральний собор,—сирійська, латинська, якобитська, вірмено-католицька і вірмено-православна.

Кафедральний собор має назву „семи скорбот“ або „Mater dolorosa“. Служба Бога править ся на халдейській, а не латинській мові. Церковна община повинна бути досить заможною, бо священник, який мене супроводжував там, повідомив, що будова собору, закінчена в 1908 році, обійшлась в 16 000 турецьких фунтів; для такого собору це не дорого, але дорого для маленької общини в самотньому Багдаді. На цю суму, звичайно, не могли збудувати чогось надзвичайного; як в середині, так і з надвору собор скромний і простий. Стара халдейська церква з 1843 року, яку я навістив у 1886 р., тепер повернута на школу. Обидві вони відокремлені маленьким подвір'ям, вибуркованим цеглою. З надвору вони так же мало кидають ся в очі як і інші; усі вони побудовані в найбільше заселеній частині міста, де вулиці мають ширину сіней.

В халдейській общині нараховується до 7 000 людей, які розпадаються на дві партії; одна носить назву від Багдаду, а друга від деревні Тель-Кейф коло Мозуля. Тель-кейфська партія посягла ворожнечу і намагається присвоїти собі владу в общині. Коли халдейський єпископ настоював на своєму праві, вона поскаржилась на цього справедливого вісімдесятилітнього старця патріархові в Мозулі, наче б він намірявся позбавити патріарха його влади над Багдадом і заснувати там незалежне патріаршество. Сварка все ще тягнула ся, наче б світової війни не хватило! Як мало виграє християнство на сході, якому навчають дітей тої країни. Єпископ мешкав в одному зовсім непоказному будинку. В ньому, як це мені говорили, найшли собі захист англійські офіцери в ранзі майора й вище, в перші дні свого полону.

Сирійський архієпископ Багдаду Афанасій Георгій Даллал, знатний, поважний прелат. Його постать нагадує асирійських королів на старих візерунках: простий поважний ніс, густа чорна борода. Одягав ся він в темний плащ з оксамитовим коміром який застягав ся під шиєю тоненьким ланцюжком. На ньому причеплено й хреста, що вказував на його високу посаду. На голові він носить щось подібне на перевернутий „циліндер“; грецьке духовенство на головах носить щось подібне до описаного, лише без верхніх крисів. Він мешкає в будинку, маленьке вибурковане подвір'я якого окружене відкритими галереями. Кімнати — великі прохолодні й гарно умебльовані східними софами й килимами, гарними люстрами і багатьома портретами померших архієпископів.

Його Преосвященство мав прихильність сам мені показати церкву „незаплямованого зачаття“. Вона — напів-арабського стилю, збудована 51 рік тому назад; має три низьких зводи, які тримають ся на вісьми колоннах.

З обох боків головного віктаря і криласу, зроблено ще по одному маленькому віктарю; до цього придати кілька ниш для молення. Саме краще, що є в церкві — це різні ворота, — дарунок з Індії, зроблений в 1863 році. Весь будинок потерпів од вогкості особливо від розливу річки вісімнадцять літ тому назад і його тепер наміряють ся гарненько поправити, що буде коштувати не менше 15 000 франків. Фунтамент церкви розмягчив ся, колонни похилились і бокові зводи потріскались. Внутрішні стіни були виложені алебастровими плитками, котрі в деякій мірі захищали инший менше міцний матеріял. Але алебастр теж вивітрив ся, хоть він і вкритий масляною фарбою. Древні Асирійці знали краще будівництво.

На віктарі лежало старе євангеліє на арабській мові з сирійським шрифтом — щоби ісмайлитичні Араби не могли користатись ним (дуже дивна підстава!) Сирійська мова майже не вживаєть ся за виключенням кількох деревень коло Мозуля, де її можна ще почути.

Сирійська католицька церква Багдаду рахує коло 250 родин, кількістю в 2 000 душ, а по иншим обрахункам — 1250 душ.

В Амарі існує маленька сирійська община з 70 - 75 душ; в Шарі й Басрі живе приблизно 100 сирійських родин. Унійська сирійська церква нараховує 60 000 послідовників, а неунійська 400 000; одна половина останньої живе в Туреччині, а друга — в Малабарі, в Індії. За пятьсот літ і раніше того, сирійська церква мала кілька мільонів своїх сторонників.

Виселене під цей час французьке братство кармелитів, має в Багдаді парафію зо школою й сирітським захистом. До їхньої общини належать ще двадцять домініканських сестер, з котрих чотирнадцять — Француженки, а решта арабського походження. В Амарі, Басрі й Мохамері кармелити також мають маленькі общини і кілька сестер. Ними була заснована в Амарі лікарня для божевільних. Близький Схід поділили поміж себе різні ордени. Кармелитам дісталась уся область між Багдадом і Перським заливом, а францисканцям — уся Палестина з Харпутом і Алеппо. Мозулем заволоділи домініканці, Урфою й Діарбекром — капуцини, Дамаском — лазаристи, а Бейрутом — єзуїти.

Гарний будинок кармелитів, з його гнутими ходами й буркованим, продавгастим подвір'ям Турки повернули в школу. Коли більше як тридцять років тому назад я був у цьому будинкові, — тоді ще свіжеспеченим студентом, — один з братів общини поводив ся зо мною так ввічливо, що я й нині споминаю його забавну спробу сказати кілька покалічених шведських речень.

Манастир доминиканських сестер уявляє з себе надзвичайно поважне зібрання дворів, колонад, балконів, террас і веранд. По середині одного подвір'я росте чудова фінікова пальма, яку оточують тутові дерева й інші рослини. Манастир засновано у 1880 році, але місія кармелитів у Багдаді існує вже пару століть. З двадцяти сестер, чотири ще до війни займали ся в приватнім шпиталі як „toeurs de ciare“, одинадцять — у військових шпиталях, а решта, пятеро, опікувались виховавчими інституціями манастиря: „Ecole arabe“, „Ecole professionnelle“ й сирітським захистом. Тут навчають ся лише дівчата; в ремісничих школах вони вчать ся шити, плести на коклюшках, вишивати й ткати. Кілька німецьких пань з Багдаду дають їм робити своє убрання; це було зворушуюче, — бачити їх за роботою. До війни тут вчилось не менше як тридцять пять молодих арабських пань грати на фортеп'яні. Не маючі ні батька, ні матері дівчата, бідні як церковні миші, — мешкають у манастирі, де вони отримують все, що їм потрібно. В теперішній час їх там було 51 і прихід манастиря зупинив ся на незначній сумі. Деякий дохід був від роботи для європейських пань. Але піклуванням вчительок, вони ростуть і розвивають ся, а милосердні сестри роблять все можливе, щоби видати їх заміж за чесних християнських парубків, з котрими їм вдалось познайомитись. Їхні заручини й весілля відбувають ся в манастирі. Трапляється іноді й таке, що молода пара скоро вертається знов у манастир, з проханням о поміч.

22. Вечір на Тигрі.

Вернувшись з Вавилону, я поспішив скористати ся любязним запрошенням герцога і консула Ріхарца й оселив ся в будинку останнього. Ми з Шельвінком поділились великою кімнатою, в якій наші скриньки, одіж і інші пожитки зробили приємний непорядок, проти котрого даремне боров ся Густав, гарний при-

служник ротмистра. Після сніданку, я звичайно любив плентатись по крученим вулицям міста, обідаючи кількома фруктами і хлібом з базару. Після чотирьох годин ми збирались до купи й пили чай, після котрого дуже часто їздили в човні по Тигрові, аби вільніше зітхнути після денної спеки. Подібна вечірня їзда буде описана нижче.

Намо, служачий консула, — Сирієць у фесці — отримує наказ знярядити белем чи човен на веслах. Він щезає на вулиці Халіль-Паша і раніше чим ми успіли зійти по сходах на набережну, він уже вертаєть ся на найнятому човні. Герцог займає місце коло стерна. Над нашими головами на двох дрючках розіп'ято дах проти сонця.

Обидва весла приходять в рух. Наш путь іде вниз по течії, на правий беріг, до будинка німецьких матросів. На поверхні води різні човни аж кишать. Ось пливе белем з веселими сирійськими дівчатами, а там далі другий — з німецькими й турецькими офіцерами — що їдуть по ділу служби. А ось пересікає нам дорогу човен з французькими сестрами, що вертають ся до дому після тяжкого робочого дня зо слабими. Тут несеть ся поперек течії мегайле; відбиток її високої мачти трясеть ся на поверхні води.

Ми переїхали ріку і тепер пливемо здовж террас правого берегу. Цілий ряд займаючих картин! Гребці на довгих канатах тягнуть гуффи й белеми. Скрізь збільшена діяльність; миють дітей і коней, чистять столи й одєжу. І весь цей пишний вид білих, зелених, жовтих, світло-червоних і ясно-блакитних будинків — на фоні темної зелені пальм!

Скоро будинки рідшають, садки стають довшими і збільшаєть ся їх кількість. Наш човен в холодку фінікових пальм, несеть ся вниз по течії; гребці відпочивають коло своїх весел. Стогін парової машини що помпує воду в каналі, один порушає тишину. Завод що стоїть тут же рядом, приводить ся в рух кіньми; тут можна ще зустріти простеньке приспособлення з підіймаючими ся й спускаючими ся шкур'яними мішками, яке зо скрипом співає свою меланхолійну пісню. Але гідравличні машини на Тигрі збудовані міцніще ніж на Єфраті; вони покоять ся звичайно на круглих, з цегли, стовпах, котрі дуже заважають корабельщикам, коли вони з берегу тягнуть свої судна вверх проти течії.

Ми вигідно порозкладались на подушках стільців. Хоть би тобі чуть вітрець подув! Дим з цигарок підіймаєть ся вверх

синьоватими кільцями й залишаєть ся висіти в повітрі, позад пливучого човна, приймаючи вигляд туманних пасм. Пальми звішують своє спокійне листя над водою. Це навіває мрії і викликає бажання, щоби такі обставини тяглись до пізньої ночі. Навіть скрізь і всюди загрожуючий пятнистий тиф і той стає не так небезпечним.

По переду нас течія ухиляєть ся вправо; ще нижче вона направляєть ся на Селеуцію, Ктесигон, Кут-ель-Амару — в середину ворожого табору. Там розположились Англіїці. Що було б, коли б ми продовжували свій путь до них? Як далеко пробрались би ми з цілою шкурою? Ми були б не кепською для них здобичею!

Краще все ж повернути назад! Наші болемчі вискакують на берег і тягнуть човен проти води. Гарна картина берегу з пальмами, гідравличними машинами і віллами ще раз проходить перед нашими очима. На одному місці берегу купаєть ся рота турецьких салдатів, а чуть вище проти води — барвисті англійські полонені носять воду.

Сонце заходить, розливає своє жарке золото над рікою. Ось ми наближаємось до понтонного мосту, по старим дошкам якого багдадські синки і дочки спацірують з одного берегу на другий. Коло одного кінця мосту привязана фльотилія з „мегайле“, — її ще не розгрузили; тут сходить ся кілька вузьких проулків; це — проїзdnі вулиці до базарів правого берегу. Скрізь однаково оживлений рух! Коло десантного мосту стоїть кілька „гуфф“; їхні хазяї вичікують заможних клієнтів.

Куполи, мінарети й мачти витворюють чудові обриси на фоні ще ясного небозводу. Але смеркання — коротке на сході. Протягом якої небудь години весь Багдад уже спить, але балкони кавярень переповнені гістьми серед котрих найбільше персидських прочан і салдатів. Вони пють чай і каву, курять цигарки або наргілей, насолоджують ся своїм відпочинком; дивлять ся на життя з чисто східним спокоєм і мало уваги звертають на хуртовини світової війни, яка, однак, лютує досить близько.

Серед понтонів ми звертаємо до лівого берегу, щоби там ще раз пересікти міст і дати течії віднести нас до набережної консула. Тут можна уявити собі, що перебуваєш у Венеції. Гребці стоять на лавках човна і при допомозі виступаючих вперед зрубів балконів, штовхають човен проти води. Біля кінців

маленьких проулків носять ся взад і вперед човни. Засвічують ся масляні лампи і то тут, то там у вікнах будинків показуєть ся вогонь.

Досягнувши цілі, ми сідаємо на набережній на плетені стільці. Життя на набережній затихло і ніч вступає в місто. На середині річки світять ся одна коло другої дві малесеньких лампочки; здаєть ся наче вони пливають на воді. Жінки, які хочать приворожити до себе коханого мужчину, або бачити своє подружжя обдаренним дітьми, ставлять такі вогники на дощечки й пускають на воду. Після цього вони нетерпляче придивляють ся куди плывуть вогники і як довго горітимуть вони над хвилями. Обидва вогники повільно плывуть вниз. Постепенно вони розходять ся один від другого. Один з них підхвачуєть ся більше швидким водокрутом і попереджує другий; але раптом він зменшаєть ся розгораєть ся ще раз і гасне. Бідна богомолка! Тепер вона вертаєть ся до дому з погаснувшою надією. Другий вогник продовжує спокійно свій путь ще деякий час, а потім щезає.

На верхній террасі даху впоряджують вечерю. Велика газова лампа притягує до себе хмару мушок. Все ще нестерпуче горяче; далеко гірше тих 37°, що показує термомір, — те стисле повітря, на стільки тихе, що вогонь в лампі міг би горіти й без скла. Часами дує вітрець, але він так незначний, що його помітно лише по рухах диму від тютюну.

Безупинно п'ють холодну кислу воду, яка хоть на хвилину, а освіжує.

Травень, серпень і вересень рахують у Багдаді самими поганими місяцями; особливо травень нестерпучий своїм тяжким, душним, вогким і недвижним повітрям.

Хоть в червні й липні температура підіймаєть ся ще вище й доходить иноді до 50° Цельзія, але ця спека — суха и мягчить ся вітрами. Найвища температура, яку мені довелося пережити в травні, — була 42° Цельзія. В серпні кожен, хто має змогу, туземець і європеець, переселяєть ся в садки й пальмові гаї нижче Багдаду й живе в легеньких шатрах на березі Тигра. Ті, що мають роботу в місті — їдуть ранком в човнах у Багдад, але до вечера знов вертають ся. Життя в шатрах тягнеть ся до листопада місяця, коли спадає спека й настає дощовита, иноді досить холодна зима. Зимою 1915—1916. року у Багдаді випав досить значний сніг.

Як мені розповідали, європеєць замість привикати до спеки, з кожним роком все більше і більше відчуває її. Перше літо він переносить досить легко; він пригадує страшні описи цієї пекельної спеки, зустрічає її з деяким страхом, а потім дивується, що так легко витримав це „чистилище“. Друге літо робить його більше відчуваючим і дразливим, на третє він стає млявим і безвольним, а четверте — стає для него мукою. Коли ж перебування на сході продовжить ся далі, то в решті решт, стаєш туземцем. Краще всего кожне друге літо виїжджати в Європу, Гімалаї або Ліван.

Година дійсного задоволення приходить лише тоді, коли находиш свою постіль на даху. Тоді поквапно скидаєш одяг і обережно залазиш під сітку від комарів, краї котрої затикають ся під матрац. В травні не завше й у ночі буває полекша. Доводить ся лежати й коцюрбитись наче в бані, спати зовсім голим, але так, щоби був захист від комарів які бренять кругом сітки; в головах розглядаєш саяво вічних зізд; деякий час не засипаєш і прислухуєш ся до гомону ночі. В сусідньому дворі балакає чоловік зо своєю жинкою; з Тигру долітають сплески весел припізненого човна; вони наближують ся, проходять мимо і щезають у віддалі. Час від часу чуєш, як хлопає крилами ночна птиця або меланхолійне химерування соловейка. Ластівки сплять у своїх гніздах; штук пятьдесять з них мають звичай спускати ся в гарячі години дня на тіністі гіляки одного великого тутового дерева на нашому подвіррі, щоб вечером знов залишити його. Коли вони, зморені спекою, сидять зовсім спокійно, їх можна прийняти за чудовий японський малюнок. Ось чуєть ся лай пса, інші підхвачують і лай цей, як хвиля розповсюджуєть ся й викликує відгомін на протилежному березі. Потім він замовкає, зразу кінчаєть ся і тиша знову опановує Багдадом. Годинники на баштах не звіщають тут ходу часу бо їх тут нема. Порою лише здалека доносить ся дзвінкий сміх шакалів.

23. Коло могили фельдмаршала.

На слідуючий, після мого прибуття день, ми з герцогом навістили могилу фельдмаршала. Вона находила ся на березі Тигра, — на круглому виступі еросіонської терраси, окружена

низьким бруствером з цегли, — всього лише в кількох кроках від того будинку з котрого старий вояка командував 6-ою армією і де він закінчив свої дні.

Покійник лежав у цинковій домовині, два метри під землею. Нї хрест, нї пам'ятник, нї вінок не скрашували цього місця; і нїхто не посіяв трави — виднієть ся лише сірий пісок вулиці. Єдиною прикрасою були кілька англійських 15-ти сантиметрових знарядів.

Чи повинна була ця спартанська простота сказати: весь Багдад — його пам'ятник? Нї, покійний не повинен тут довго спочивати. Через кілька день, в ночі могилу розкопали, домовину виняли, перевезли через Тигр і одправили далі: потягом до Самари і на підводі до Рас-ель-Айн. Відтіля подорож продовжувалась через Константинополь у Терапію, де на гарному пригорку, вище літньої резиденції німецького посольства, була приладжена нова могила. Турецький Генеральний Штаб забажав залишити при собі свого старого вчителя військового діла. Це нове положення має подвійне значіння: воно є спомином минулого і пересторогою будучого, бо воно направляє свій взір на північну частину Босфору й на Чорне Море — водяні шляхи, які закриті для російських військових кораблів і в теперішности і в будуччині.

На тій неприкрашеній могилі, яка лише тимчасово укривала земні останки фельдмаршала, мало місце, скоро після побіди коло Кут-ель-Амари, торжество на котрому Рефик-Бей командуючий етапом 6-ї армії говорив слідуочі гарні слова:

„Славний мученик, великий маршал! В той день, коли смертна твоя часть опускалась в отоманську землю, а вічна пам'ять о тобі в отоманські серця, начальник твого Генерального Штабу, полковник Кіазим-Бей, стоячи у тебе в головах і маючи твій високий образ перед очима, говорив: Твоя побідна армія, котра там, внизу бореть ся з неприятелем, в скорому часі візьме Кут-ель-Амару і сплете лавровий вінок побіди круг твоєї голови. Славний воєначальник! Хай дійде до твого слуху ця радісна вістка: твоя армія одержала побіду, Кут-ель-Амара взята, 5 генералів, 5000 офіцерів і 13.000 англійських салдатів взято в полон. Твоя армія штиками заставила тікати перевишаючого кількістю ворога. Отоманська армія, котру ти любив, як своє власне життя, при Божій допомозі вигонить ворога і з тих частей Месопотамії, де він ще є. Безсмертний вчитель отоман-

ського війська! Ми хвалимо Бога коло твоєї могили надіючись, що твоя армія буде стреміти до того, щоби порадувати твою душу новими вістками про перемогу. Відпочивай в мирі, любий, великий воєначальнику!"

Після того як домовина була доставлена на той бік Босфору й похована в Терапії, у Берліні була зроблена похоронна церемонія по помершому фон-дер-Гольцеві. Вона відбулася 18. червня в одній з великих зал Райхстагу. Зала була увігнана прапорами й пальмами. Позаду трибуни для промовців були поставлені бюсти Імператора, старого Мольтке й самого покійника. Кілька промовців, усі цивільні, виголосили промови. Коли останній з них кінчив, підняв ся зовсім нежданно генерал-полковник Гельмут фон-Мольтке, вийшов на трибуну і присвятив бувшому своєму товаришеві кілька зворушуючих прощальних слів.

Після цього він зійшов з трибуни, стиснув руку баронесі фон-дер-Гольц і вернув ся на своє місце, поряд з генерал-полковником фон-Клюк. Роптом він став на ноги, підніс руку до серця, опустив ся на сидіння і через кілька хвилин став трупом.

Трагізм судби його товариша фон-дер-Гольца, якому дозволено було бачити перемогу, наче Мойсею обіцяну землю, лише здалека, звалив його самого.

Дивне опредїлення виявлялось не лише в цьому потрясачому випадкові. Коли слабість фельдмаршала стала звісною у Берліні, у Багдад послали для його лічення дві сестри милосердя. Вістка про його смерть дійшла до них у Константинополі після чого вони вернулись назад. Обидві вони були присутні на похоронній церемонії, коли Мольтке казав свою промову; їм же довелось зробити Мольтке ту останню послугу, в якій було відмовлено фон-дер-Гольцеві. А я сам — не зробив ся я хіба вістником мертвого до покійника? Лист Мольтке, що він дав мені як пропуск для цієї подорожі, найшов свого адресата в могилі; до того ж мені не довелося вернути його в руки й того, що писав його. Після мого повороту у Берлін на мою долю випав сумний обов'язок — віддати його удові так високо поважаємого мною чоловіка.

Мольтке у своїй промові вказував на мужество фельдмаршала і на його зневагу до смерті, про що й я з подивом говорив у своїй книжці „Озброєнний нарід“. Коли в той час я

послав ту книжку фон - дер - Гольцеві, він мені одповів 11. червня 1915. року з Константинополя:

„Ваша, торкаюча мене замітка глибоко зворушила і, по правді, зачепила те таємне бажання, яке я носив у своєму серці. Той, которому як і мені скоро сповнить ся 72 рік життя, хто має 52 роки активної служби, яка збільшуєть ся тепер ще на один рік, хто має позад себе три великих війни, як Ви справедливо замітили, вряд чи може хотіти більше гарного кінця життя, ніж, той про який ви говорите, але судьба мені весь час в тому відмовляла, за виключенням легкої рани під лівим оком. Вистріл почув ся з англійських окопів у той час, як я переходив поле, щоб піти в наші окопи; він мав чесний намір, з тою лише похибкою, що пролетів на один дюйм вправо, — чим я властиво дуже незадоволений.

„Так воно повинно було статись і Аллах, мій старий заступник, переслідував при цьому ще й иншу ціль. Він хотів дати можливість мені порадуватись на відбудовану Турцію, для чого я у свій час присвятив 13 років моєї усердної діяльності. Успіхи турецької армії в нинішній війні є найкращою відповіддю на гидкі напади направлені самим несправедливим чином проти мене й моїх співробітників після невдалої Балканської війни, — в виді натяку на мою минулу діяльність в Турції. Невдача тієї війни пояснюєть ся виключними обставинами, але могуте сім'я, що криєть ся в турецькому народі може розвиватись і нині принести гарні наслідки завдяки енергійному і добромисному правительству, яке управляє цим народом; ці наслідки дали вже знати про себе в дарданельських боях, здивувавших весь світ, крім старих приятелів цієї країни. — — — Ніхто з нас не сумніваєть ся в конечній побіді нашого доброго діла; ми можемо побороти ще пару ворогів і я в цей час даремне їх чекаю зо своєю армією на відзначившому ся побережжі Чорного Моря.....“

На початку квітня 1916. року фон-дер-Гольц вертав ся в Багдад на одному з пароплавів, що курсують по Тигрові. Цей самий пароплав віз слабих салдатів вверх по річці; багато з них були слабі на пятнистий тиф; померших ховають в брудних хвилях Тигру. Слабі лежали на палубі по котрій ходив фельдмаршал утішаючи то одного, то другого привітним словом. Кишіло заразою, але він не звертав на це уваги. На цей раз він і погіб від неї; заслаб він цією убийчою хворобою і через кілька день помер. Завидюща судьба не виконала його бажання: померти дійсною смертю салдата.

24. Кут - ель - Амара.

Як я вже поминав, я ще за молодих літ навіщав Кут - ель - Амару, тоді ще молоде місто, але разом з тим важне торгове місце для окружних арабських торговців шерстю. З тої пори воно значно виросло, а тепер, до того, набуло й історичне ім'я; воно відмічає найкращу з турецьких побід і найбільше розбиття Англіїців у світовій війні.

На самому початку війни Англіїці заняли Басру. Багдадський валі, Джавід-паша, мав у своїй розпорядимости одних лише зібраних Арабів, з котрими нічого не можна було зробити. Один хоробрий офіцер з Багдаду, Алї-Аскарі-бей, все ж не згубив надії на відвойовання міста. Військові власти з Константинополя обіцяли послати йому на допомогу регулярні війська; але він відповів, що обійдеться без них. Справді йому пощастило підняти кілька арабських племен і притягти до діла муштеїдів, високопоставлене духовенство з Кербели.

З сорокатим арабським військом, як зазначувалось в 20 000 чоловік, майже без гармат, він виступив проти Басри. Кілька молодих Німців прийняли участь в цьому авантурному наступі — п.п. Люрс, Шадов і Міллер; останній привіз із собою матеріал, щоби висадити в повітря Шат-ель-Араб. Тут був також один австрієць — Бак.

Коли Алї-Аскарі-бей зо своїми юрбами дійшов до деревні Шайде у Басри, його атакували Англіїці і розбили на голову; крім того йому взад вдарили арабські племена хоробрість котрих ще більше піднялась, коли вони побачали, що Туркам доводить ся кепсько. Відважний, але трохи необачний воєначальник був ранений і його відправили на підводі, де він кінчив самогубством. Відход Турків мав менше порядку від ксенофонівського — їх розсіяли і лише частина їх добралась до Амари.

Німців і їхнього австрійського товариша спіткала під час утечи сумна доля. Блукаючи вверх по Тигрові, вони попали до рук ворожих Арабів і їх дочиста пограбували. Потім їм пощастило пробитись до Фазіль-паши, який спас їх від смерти, дав їм всього необхідного і вони, нарешті добились до Багдаду, де я пізніше зустрів двох з цих несокрушимих людей.

Одступаючи, Турецькі валки даремно намагались утримати ся в Амарі й Кут-ель-Амарі. Вони були змушені відійти до Селман-Пака, який лежить на лівому березі Тигра, поблизу Ктесіфона, проти руїн Селенії. Англіїці посувались і літом

1915 року прийшли до Селман-пак; але тут вони порішили окопати ся проти Турків. Тимчасом останні отримали підмогу: Галіль-паша прийшов до них з дивізією від Азербейджана на кавказькому фронті. В середині листопада новий начальник Нуреддін-бей атакував англійські позиції. На початку він мав успіх; в цей час Галіль могучим боковим натиском з півночі, спас положення. Англійці очистили свої окопи і почали стягувати ся до нових сильно укріплених позицій коло Кут-ель-Амари. Курредін-бей слідом ішов за ними, але з великими втратами був одбитий.

В цей час у Багдад прибув призначений командуючим 6-ю армією фельдмаршал фон-дер-Гольц; не зупиняючись він поїхав до Кут-ель-Амари. Зразу він побачив, що продовжувати напад нема рації бо в Турків не було достаточної кількості гармат. І тут почалась окопна війна.

Тим часом Англійці також отримали підмогу. Нова армія маширувала вверх по Тигрові на виручку Кут-ель-Амари. Тепер начальствував Галіль-паша, бо Нурредін-бея змістили через його помилку по службі. Часть війська Галіль-паші пішла на зустріч Англійцям і на початку січня 1916 р. коло Ваді Келаю розпочалась битва. Наслідки її примусили фельдмаршала одступити до позицій коло Філайе, які на півночі спирались на болотисту область. Ріжні наступи Англійців розбились добре кермуємою зачитою.

Через це ворог зробив у середині лютого спробу продвинути ся по правому березі Тигра. Нова турецька дивізія, хоч вона і залишила на перському фронті три баталіони, була переправлена через Тигр, щоби утримати Англійців на позиціях коло Самсіра. Англійці два рази, на протязі з 8—11 березня, переходили в наступ і положення Турків стало б критичним, коли б Галіль вчасно не помітив небезпеки і не прислав усього свого війська, яке було в його розпорядимості. В одну ніч на паромх і човнах переправили через Тигр дивізію, численністю в 4,000 чоловік. Німці розхвалюють цю міру, особливо за її добре виконання. Скорість, з якою Галіль виконав свої перетасовки, зломала наступаючу силу Англійців і спонукала їх зовсім відмовитись від наступу на правому березі річки.

В квітні Англійці розпочали нестримні напади на позиції коло Філайе. Довго, безуспішно і з великими втратами. Нарешті Турки очистили передню позицію, яку Англійці почали з боку острілювати поставленими на обох берегах гарматами. Англійці

замітили це лише через день і стратили ще 20 000 снарядів на пусті окопи. Потім вони перейшли в наступ і пробились до задніх ліній, що були організовані по наказу фон-дер-Гольца. Тут їх зустріли убийчим огнем і вони стративши багато людей відмовились від цього наступу. Англійський головнокомандуючий міг би легко здійснити свої наміри, коли б він, замість постійних фронтових нападів, наступав здовж каналу Шат-ель-Гай де Тигр переливає частину своїх вод у Єфрат, і коли б він обійшов фелайейську позицію. Як думають захитники, англійське військово начальство зробило незрозумілу похибку. Ще тоді вони могли захопити Багдад. До того в ночі з 21 на 22 листопада англійські части перейшли Діалу і їхні передові сили були всього в 12 кілометрах від столиці халіфів, яку займав Нурредін-бей зі змєною людей. Кілька дєнь вороже військо стояло одно проти другого. Вилазки гарнізону були відбиті і вже Англійці загрожуюче поступали на перед. Тоді Галіль виглядїв вірний момент, кинув ся на них і розбив їх на голову. Так цим разом місто було спасено.

Жителі Багдаду в ці рішаючі дні були в великому напруженні; кожную хвилину могли прийти ворожі війська. Європейці спакували свої цінности й підводи стояли на поготові, щоби їхати в Алеппо. Коли ж появил ся Галіль, небезпека була розігнана, знову зітхнули вільніше й залишились.

Скоро після того генерала Таунсенда з його військом, коло 1½ дивізії, окружили в Кут-ель-Амарі і це паралізувало також і решту підприємств Англійців на фронтах. Підмога посиалась ними дуже незначними відділами, але Турки кожен раз їх рішуче відбивали. На решті, 29 квітня 1916 року Таунсендові довелось зложити оружжя. При цьому крім головнокомандуючого, в руки Турків попали 5 генералів, 500 полкових і ротних офіцерів, а також 13 200 салдатів і унтер-офіцерів, у тому числі 4 500 Англійців.

Таунсендові дозволено було носити шаблю і його зараз же відправили у Багдад, де він, як і решта офіцерів користав ся великим поважанням і гостинністю. Троє з англійських офіцерів були до війни значними комерсантами у Багдаді. На початку війни їх, як полонених, привезли в Алеппо; вони дали слово не приймати участі в ділах проти Турції і їм дозволили виїхати на батьківщину. Тепер вони в друге попали в полон і їх тримали окремо від інших. Казали, що їх участь має рішити військовий суд.

Вечером 7 травня, німецькі офіцери, що були у Багдаді, в честь перемоги коло Кут-ель-Амари влаштували торжественну вечерю для Галіль-паші і 20 турецьких офіцерів. На доріжках палали факели і смоляні каганці, а під пальмами безкочні яркі ліхтарики. Герцог Адольф Фрідріх у своїй промові чествовав Султана й Галіль-пашу, а також помянув покійного фельдмаршала й його високі заслуги. Галіль-паша на своїй м'якій, гарній мові дякував присутніх.

Галіль-паша, який після смерті фельдмаршала командував 6-ю армією, жив на одній з кращих вулиць Багдаду в звичайному будинку, який оточувало маленьке подвір'я. Він досяг слави високої посади і слави, що зробила його ім'ям звісним по всьому світу, в молодих літах, бо мав усього 33 роки. Галіль-паша — високий, худощавий чоловік, пристойний, з гарним і симпатичним лицем і ясним одвертим поглядом. Він тримає себе надзвичайно просто, закинувши назад з переможним виглядом надзвичайно його прикрашуючу турецьку офіцерську, з баранячої шкури, шапку; ніщо не видає його високого чину: на вулиці його можна прийняти за лейтенанта.

Коли я поздоровив його з поваленням Кут-ель-Амари, він не надав великого значіння цьому успіху, якого досяг з своїми військами. Як найскромніше висловлювався він про англійського головнокомандуючого генерала Таунсенда, але задовольнявся капітуляцією бо Англіїців було в п'ятеро більше чим Турків.

Як раз в той момент, коли Галіль-паша оповідав мені на французькій мові про останні дні твердині, нашу розмову перервало високе духовенство Багдаду, яке в повному параді робило відвідини воєначальника, при чому просило дозволу назвати новозбудовану головну вулицю його ім'ям. Ця вулиця тягнеться рівнобіжно з річкою і значно облегчує сполучення верхньої й нижньої частин міста. Усі будинки, що перешкоджали, були без розмов знесені, а при цьому так поспішали, що власникам їх дали кілька днів часу, аби вони знайшли собі нове мешкання. Ця вулиця мала одночасно й символічне значіння: вона прорізала власність англійського консульства; тут не було Англіїців і через те не було кому й протестувати.

Переможний настрій панував у Багдаді, коли я туди приїхав. Тепер, коли я це пишу ледве через рік після того, там знову лунають тріумфальні оклики, тепер вже не османів, а Англіїців.

Англійська репутація на сході, завдяки поваленню Кут-ель-Амари, сильно пошатнулась. Що повинні були думати народи Індії й Єгипту, Араби, Перси й Афганці про велику європейську державу, яка не встояла перед азіятами? Тепер їм ходило о те, щоби всіма можливими засобами загладити позор тієї невдачі. Діло йшло про те, щоби відновити репутацію Англії на сході, потрібну для панування її в Азії.

На початку цього року телеграф неодноразово доносив, що Англіїці знову наступають в Іракові, на цей раз з великими силами, а 25 лютого усі часописі світу принесли вістку з Константинополя, що Кут-ель-Амару знов забрали Англіїці.

6 березня англійська кавалерія пройшла Ктесіфон і стояла в 6 милях на південний схід від притоки Діяли. Очевидно було, що англійський головнокомандуючий хотів не що інше, як забрати Багдад. Вже 11 березня з Лондону прийшла коротка вістка, що Багдад упав. За нею слідувало офіційне повідомлення, в котрому говорилося:

„Наше військо, яке стояло проти ворога здовж річки Діяли, успіх не дивлячись на місячну ніч, нежданно перейти в ночі на 8 березня Діялу й укріпитись на правому березі цієї річки. Після того, як удалось зробити міст через Тигр, нижче Діяли, сильний англійський відділ перейшов на правий берег і зустрівся з ворогом кількометрів 9 на південний захід від Багдаду. Турків примусили відступити з їхньої передньої позиції на другу, яка була кількометрів 3 позаду першої, а 9 їх прогнали і з останньої. Наше військо розташувалося на завойованій території. Наступ закінчено 10 березня. Не дивлячись на скажений протинаступ, Турків одкинули на 5 кількометрів за Багдад. Нині головнокомандуючий у Месопотамії телеграфує, що ранком 11 березня Англійське військо увійшло в Багдад“.

Безумовно, експедиція генерала Мад була гарно зорганізована. Англіїці хотіли доказати народам сходу, що вони не уступають Туркам. Лондонська преса умлівала в надзвичайному захопленні; наче кінець війни від цього не зустрічає ніяких сумнівів: „Побіда внистожує німецьку Сирію — Берлін — Багдад і кладе кінець високопарним замірам Німеччини на сході. З цією подією лопнула величнійша з мільних бульок пангерманізма і усунута загрожуюча небезпека від границь індійської держави“.

Ні німеччина, ні Туреччина ніколи не мали замірів на Індію. Яка небезпека загрожуює останній, про це може сказати багато

дивних річей генерал Куропаткин, наслідник скобелевських за-
войовчих традицій. Крім того участь Туреччини чи одної Месо-
потамії буде рішена не в Багдаді, а на західному фронті.

Але радість Англіїців зрозуміла. Війна їх нищить і вони
мусять мати підбадьорування. Багдад, Дар-ес-Салам, огнище
світу, був єдиним містом, яке їм довелось завоювати за час
світової війни, коли не рахувати кількох, майже не захищених
сїл в Африці. Будучина покаже, чи довго вони триматимуть
ся в столиці Мансура.

25. Генерал Таунсенд і англійські полонені.

Через два дні після описаного вже свята побіди, я з гер-
цогом і Шельвінком стояв на веранді англійського консульства
й чекав перших Англіїців-полонених, які мали незабаром при-
бути. Тут же були один французький лікар і кілька французь-
ких домініканських сестер; вони були теж полоненими, але їх
залишили на свободі під умовою, що вони будуть робити,
в місцевих дуже переповнених шпиталях яких там було більше
як 30. Переказували, що слабих було від 6 до 7 тисяч; слабу-
вали більше всього на тиф і червінку.

Під час нашої розмови з французькими сестрами й лікарем,
повільно й велично підійшов, проти води, пароплав „Гамідіє“
з двома шлюпками, що висїли на обох його боках. На верхній
палубі „Гамідіє“, в плетених фотелях і на лавках сиділи англій-
ські офіцери, а в обох шлюпках білі й цвітні унтер-офіцери.

Нарешті проплав привязано і скинуто містки. Турецькі
офіцери йдуть на борт. На березі чекає командант міста,
намістник командуючого XIII корпусом у Багдаді полковник
Мезрур-бей. Спочатку зійшли з проплава 5 генералів і коман-
дант привітав своїх „гостей“. Один з них був хорий і йшов
опираючись на палицю й плече адютанта. В тіні дерев для
них поставили крісла і Мезрур-бей ввічливо балакав з ними на
французькій мові.

Потім прийшла черга полковників, полковник-лейтенантів,
майорів, капітанів і лейтенантів. Усі вони були построєні по
старшинству чинів і чекали заким їх одведуть на їхні квартири.

З якими почуваннями дивились Англіїці, що вже були у
Багдаді, на будинок консульства, що бундючно підіймав ся
перед ними наче ознака власти Англіїців на сході, з башти

якого колись розвівав ся прапор найбільшої в світі держави. Тепер на тій башті майорів прапор з Червоним Півмісяцем. Побіджені магометанами, над якими вони завше почували себе паном, вони більше не ступали на свою землю і не привітав їх представник Великої Британії. Вони тут були, не як перше, гістьми, але полоненими в Турків. Але ні виразом лиця, ні рухами, вони не виказували своїх думок. З непорушним спокоєм з присущим їх нації гордовитим виглядом вони дивились на те, що мало статись.

Генерали на дрожках поїхали до своїх нових квартир, а їхні денщики вкладали на бендюга їхні пожитки. Я з Мезрур-беєм пройшов ся по фронтові майорів і нараз, нежданно почув своє ім'я й пізнав майора Рібот, з котрим я в 1906. році зустрічав ся в Симлі. Коли ми подали один другому руки, Мезрур-бей попрохав мене познайомити його з майором; він предклав йому вийти з рядів і йти усім трьом в альтанку де стояли на поготові столи з прохолоджуючими напінками. У вільній розмові про Ірак і Месопотамію, про хід війни, а також в наших споминах про Індію, минув для нас обох багатий змістом часок.

Турки поводитись із полоненими англійськими офіцерами з великими поважанням і полонені користались найбільшою свободою. Росіяне тоді стояли в області Каср-і-Ширін, майже 170 кільометрів од Багдаду і нічого для полонених не було б легше як тікати переодягненими і принести своїм союзникам-Москалям важні вістки про положення Багдаду. Мені кілька раз оповідали про щось подібне, але я не знаю чи відповідають дійсности ці балачки. Правда лише та, що щоденно зустрічались англійські офіцери свобідно гуляючі на базарах. Коли через двадні після того, як прибули полонені, я навістив американського консула М-ра Бріссель і ми як раз балакали про Китай, появилсь 4 англійських офіцери без усякого супроводу й охорони. Вони все ще виявляли ту ж пристойність і спокій лиця, наче б нічого не стало ся і повалення Кут-ель-Амари було незначною подією. Але цим ударом поки що ставив ся хрест над злукою англійського й московського фронтів. Поки що, мабуть думали вони, похід в Іраці утеряний; але замітити по них не можна було нічого. Відносно мене, твердий погляд якого досить відомий за цю війну, вони виявляли одверте лицарство, знаючи, що кожний свобідний чоловік має право на свої політичні переконання.

Вечером того ж дня я запросив до себе на вечерю в саду

отеля „Тигр“ кількох шведських приятелів і німецького лікаря д-ра Шахт, який, як чоловік моєї землячки, говорить по шведськи без усякого акценту. Коли ми позакурювали після кави цигарки покvapно увійшов адютант Галіль-паші і попрохав мене іти в його резиденцію, де паша давав прощальну вечерю самому видному свому полоненому, генералові Таунсендові. Я попросив вибачення у своїх приятелів за коротку відсутність і пішов за адютантом. Цю історичну вечерю, яка зєднала за одним столом побідника й побідженого, обронця Кут-ель-Амари і того хто завоював її, я не міг пропустити; крім того я знав генерала Таунсенда ще в Симлі, де він був начальником штабу лорда Кітченера і де я з ним частенько зустрічався, коли був у головнокомандуючого англійською армією.

Через кілька кроків ми були в резиденції, яка лежала напроти. Пізніше її перевели в помешкання Головної Кватири, де жив фельдмаршал. По приятельськи тороплячись, адютант наткнув ся на східню фарфорову вазу, котра розбилась на тисячу шматочків на камінній підлозі і перед одчиненими дверима їдальні повідомив про мій прихід з надзвичано грюкотливим ефектом.

За столом був головою Галіль-паша. Проти нього сидів генерал Таунсенд, поблизу нього начальник штабу й адютант англійського головнокомандуючого, — все високі, міцні постаті. Решта гостей були турецькі офіцери й цивільні, між ними міський голова Багдаду — чорнобородий, в окулярах, одягнений у фрак, з червоною фескою на голові.

Після того, коли я привітав Галіля й його гостей, мені предклали зайняти місце коло Таунсенда. „Пам'ятаєте ви нашу зустріч у Симлі?“ запитав він мене. „Тепер ви бачите мене в ролі побідженого!“ Ми почали розмову про Кітченера, про індійські кедри й манголії і про покриті снігом гори Гімалаї над Симлою. Таунсенд байдуже переносив свою участь.

Настрій за столом був навіть оживлений; це справді було торжество братання й шампанське лилось рікою. Галіль-паша налив свою чарку й пив за здоров'я свого гостя, який дякував за гостинність, яку він зустрів у Багдаді. Після такого торжественного кінця свята Таунсенд поїхав до дому в самоході Галіль-паші. На другий день він мав їхати у Константинополь, де для нього на одному з Принцесових островів було призначене помешкання.

На слідуючі дні без перерви приходили нові пароплави з полоненими з Кут-ель-Амари. Але більша частина приходила пішки і її розмістили табором на правому березі річки. По залізниці їх везли до Самарри, а відтіля вони йшли на Рас-ель-Айн.

В убогих хлівах і маленьких білих шатрах лежали тут тисячі Сикисів, Гурків, Пашанів і інших представників нещасного поневоленого народу. Знесиленні, худі й голодні голосно нарікали вони на свою долю. Ще в Кут-ель-Амарі їм зменшили пайку і мясо мулів і кінське здавалось їм ласощами. Вони й тепер не наїдались тим, що варили на своїх маленьких вогниках, розсівшись різними групами по націям, релігіям і кастам. Я міг лише потішити їх, що в Конії, Ангорі й інших частинах Малої Азії, куди їх малось на меті перевести, про них будуть краще дбати чим тут, під час переходу, де й при бажанні нічого неможливо зробити. Між англійськими салдатами зустрічались, як звичайно блескучі типи. Між іншим, генерала Таунсенда видимо, що салдати більше любили, ніж офіцери.

Рівно $\frac{2}{3}$ полонених з Кут-ель-Амари складало індійське військо, 9000 чоловік! Капля в морі порівнюючи з тією масою цвітного народу, яких повела Англія на заріз в Європі, Азії й Африці, щоби покласти кінець німецькій культурі. Подумати лише з якою злобою й ненавистю ці нещасні жертви бачили себе відтятими від батьківщини. Коли їх на пароплавах привезли в Басру, вони не знали за віщо й проти кого вони повинні воювати на чужій землі. Деякі зо страху не могли відповідати на мої питання. Інші думали, що Індії ніщо не загроджувало. Один з них покликав ся на запевнення одного англійського офіцера, що Німеччина — ворог людскости. Після повалення Кут-ель-Амари англійські часописі запевняли, що там було не більше, як 4000 чоловік. Значить цвітно-шкурі люде були ні чим іншим як гарматним мясом і англійська преса не находила потрібним заносити їх в рахунок страт!

Між індійським військом було кілька магометанських полків. Що не говори, а це ж нахабство посилати їх проти Багдаду, який найбільше поважає вся магометанська Індія. В Багдаді находить ся також мечеть, могила святих яка зветь ся Аддель-Кадір, й яку дуже почитають послідовники пророка в Індостані. Я навістив цю святиню й отримав од її Накиба, або верховного священника Абдурамана Гілані, грубого, неповертливого 80-ти літнього старця розяснення про значіння місця. Його посада, оповідав він, є спадщинна і 6 священників, що були там, коли

я його навістив, були його братами. В нього є 12 синів, усі жонаті й батьки численних дітей. Вони були зунїтами арабського походження і сеїди, т. є. потомки пророка, кільця в ланцюгу династії пророка і, як сама мечеть, дуже багаті. Бо ж індійські прочане приходять в Аддель-Кадїру не з пустими руками. Крім того, старший син, будучий Накиб, щорічно робив поїздки до індійських магометанів, щоби збирати дарунки для могил і їх священників. Кругом мечеті побудовано багато будинків з помешканнями для індійських прочан; тепер уже це було передоставлено Червоному Півмісяцеві. Коли в кінці листопаду 1915 року Англіїці перейшли Діялу і йшли на Багдад, два магометанських полки збунтовались, бо не хотіли наступати на місто, в якому була могила Аддель-Кадїра. Здається ця подія прискорила відход Англіїців.

26. Моя поїздка у Вавилон.

15. травня мене разбудили вдосвіта, я поспішно одяг ся й пішов на набережну де мене, герцога Адольфа Фрідріха й ротмистра Шельвінка вже чекав белем.

Метою нашої поїздки був Вавилон. Вперед з багажем виїхали німецькі денщики герцога, його льокай і кухар, обидва Бантійські Негри із Того, губернатором якого герцог був на початку війни, а також мій мурин „срібний слуга“ Салє, прозваний так Шельвінком. Ми могли б зробити усю подорож в „кербелі“, але порішили скористатись залізницею з Різванє, а відтіль їхати по Єфратові.

Був чудовий ранок: тепле повітря, а часами на небі пливла хмарка. Наче куля розпеченого до біла залїза піднялось сонце, яке зустріли молитвенні голоси з мінаретів і позолотило балкони й пальми правого берегу.

Човен зупинив ся коло набережної, де починав ся польовий підїздний путь залїзниці. Дрезина стояла наготові і скоро ми покотились по тихій пустинї, де ящірки, сарана, кузки й т. п. починали свою денну працю. Сьогодні діло йшло скорше, ніж минулого часу; в три години ми були на місці.

Моя стара шатура лежала ще на своєму старому місці. Але нам вона була непотрібна. Герцог звелїв зробити великий плот „Емден“, який значно покращав, від коли плив рядом з нами по Єфратові. Серед судна підіймалась палуба з лавками,

столами й дорожними стільцями. Над нею на окремих тичках розіпjali шатро. З обох боків розклали наші річі біля котрих чорний кухар розположив ся зо своєю газовою кухнею і скринями з провіантом.

Екіпаж складав ся з 8 муринів і ескорта з 2 жандармів озброєних з голови до ніг. Водяний шлях до Вавилону славив ся в ці непокойні часи, що були тепер в провінції Ірак. Як опитний мисливий і стрілець, герцог мав наготові своє оружжя й своїх салдатів.

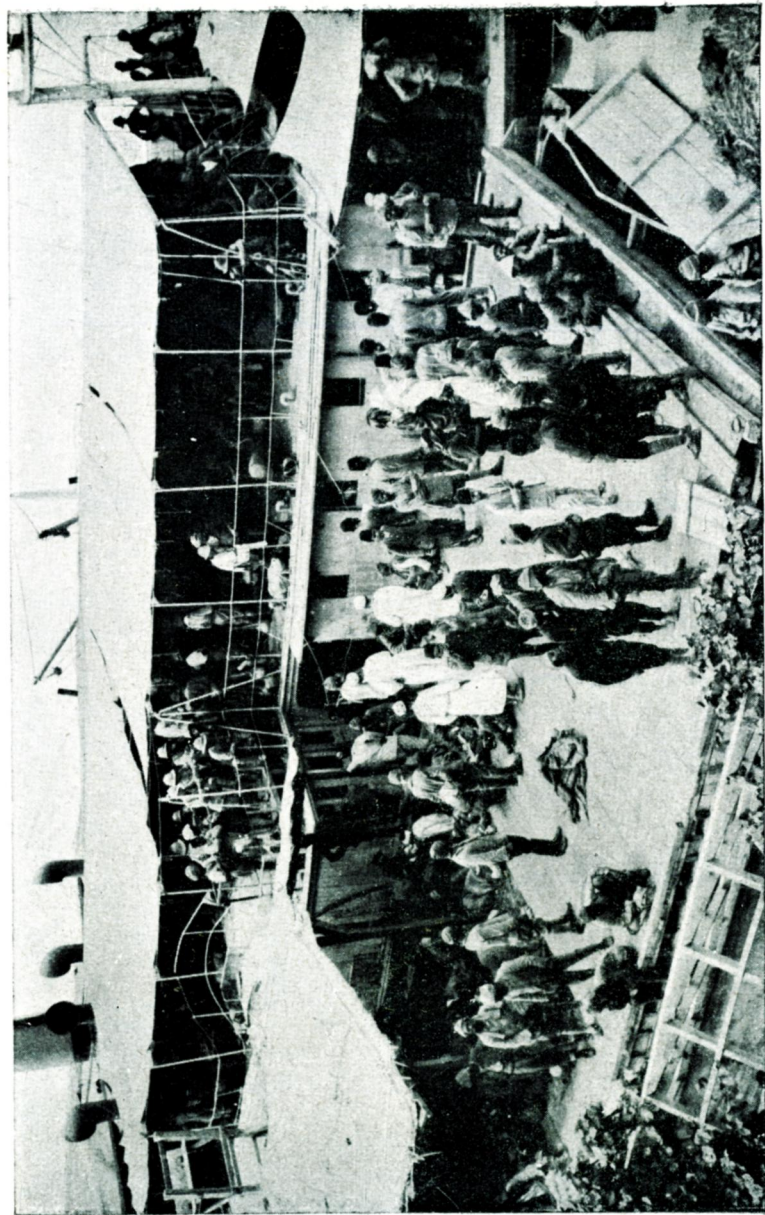
Плот відійшов від берегу і його зараз же підхватила здорова течія. Ми сиділи на зручних стільцях під шатром, маючи перед собою одвертий краєвид вниз по річці, поздиїмали свої куртки, запалили цигарки і повністю задоволялись нашою поїздкою. Але думками я був весь день в мому милому Штокгольмі, де сьогодні мій глибоко поважаний батько кінчав свої 90 літ життя.

Вже перед полуднем термомір показував 36° в холодку. Але спека дещо зменшалась північним вітром, який часами прибивав нас до правого берегу і заставляв тягти плот з берегу. Але скоро він ослаб і пішла чудова поїздка коло Юблатіе мимо широких ланів М'Гессабу.

На правому березі висить ся надмогильна часовня Ель-фасл і лежить, прикрашене розкиданими пальмами село Еле-Бач. Здовж берегу тріщать звичайні водяні будівлі зо своїми непричоткованими мішками з шкури. В степу з обох боків кочівники стережуть своїх овець і коз; тут і там кочуюча родина розіпjala свої чорні, не завше однаково мальовничі, шатрі. Коло деревні Нарлатесте на лівому березі пасуть ся численні коні, осли і зебу. Коло Ель-Хідр-Льяс під білим куполом пам'ятника, в тіні пальм, покоїть ся святий. В цій місцевості зустрічають ся мілкі озера, які звуть Хор. Зустрічають ся й риболовні прилади такого ж роду, як по берегах Тариму в Східному Туркестані.

На початку поїздки Єфрат творить гострі завороти. Далі ріка тече прямо й місцями широка наче морський залив. Дерева й пальми зустрічають ся рідче, степ стає голий і рівний. Але часто показують ся призматичні солом'яні дахи глиняних хат, в яких живуть кочівники й селяне.

Над вечір стає гарно, не дивлячись на те, що в 5 годин ще вище 36°. Але сонце злегка заступили хмари, а легкий північний вітер прискорює наш хід на південь — південний захід.

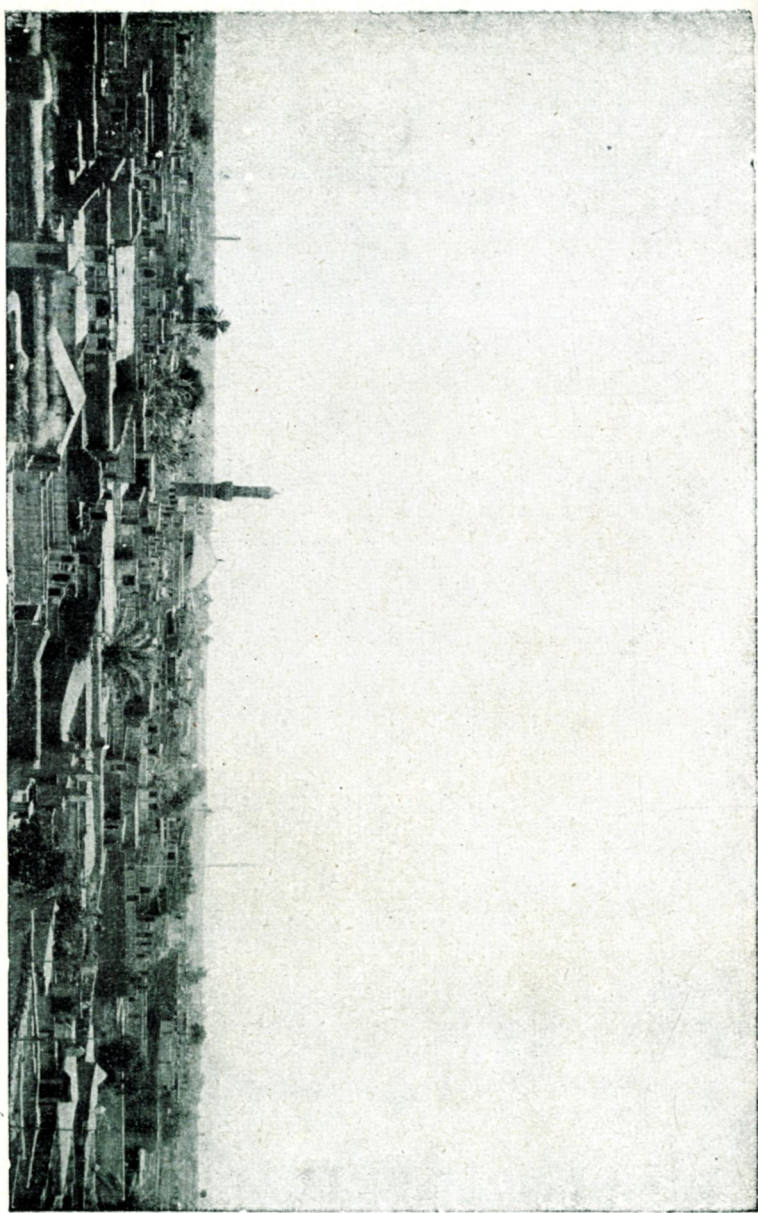

Висадка англійських полонених з Кут-ель-Амари у Багдаді.

Вид на південний схід.

Багдад.

У віддалі — Тир.

Ми тримались по середині; ширина тут має 800 метрів, глибина 5—6 метрів. Тут недалеко од нас показалась деревня Соба, й ми побачили на березі чоловік 10 Арабів. Вони були озброєні гвинтовками й коли ми наблизились прийняли загрозливий вигляд. Частина стала на коліна в бойовій готовості і на невеличкому бруствері поставили курки на бойовий взвод. Решта, готова вистрілити, зажадала від нас аби ми висіли на берег.

Один з наших жандармів поспішно переклав свою гвинтовку через релінг, а герцог не кваплячись почав заряджати й свою. Положення було трохи критичне й ми зі зрозумілим напруженням чекали, хто перший вистрілить. Тим часом плот продовжував плисти по ріці. Ми вже зрівнялись з хоробрими Арабами, без усякої притичини і так же повільно стали відходити далі. Раптом вони залишили свій загрозливий вигляд, збились у купу і почали жваво балакати. Один з них, мабуть начальник, крикнув нам, наче б просячи вибачення за своє поведіння: „Ми не знали, що у вас на судні Німці“. В кожному разі вони прийняли нас за купців, які йшли з краєм вниз по ріці, бо вони хотіли залякати нас, заставити висісти і преспокійно ограбити.

Так наша маленька притичина прийняла невинний вигляд і знов попливли ми далі, поїдавши під нашим шатром, пили вино з водою з глиняних горшків, завернутих в вогке полотно, й роздивлялись незвичайний вигляд місцевості рівної наче замерзле озеро, по якій то тут, то там зустрічались шатрі, пальми і паслась худоба. Почтова станція Матардас здалеку виглядала наче кріпость, а поблизу морщилась до незначности.

За островом Дженабіін ріка замикаєть ся легкими пасмами рослин. На ліво переважають лиственні дерева, на право—пальми. В промежностях показують ся садиби, деревні й лани. Місцевість більше заселена і пустиня зникає.

Ріка звужуєть ся і перед нами на обох берегах лежить місто Музеїб. На будинках, як і в Багдаді, галерії, балкони й виступаючі простінки. На березі залишена стежечка для пішоходів, по котрій ходить багато Арабів.

Плот направляєть ся до лівого берега. Але коли ми хотіли причалити, люде з берега закричали нам, що потрібно переїхати напроти, на правий берег, де живуть власти. Помітно було, що тут трапилось щось незвичайне. В кількох довгих човнах переправляли через ріку п'ятнадцять ранених турецьких салдат.

На правому березі розташувались турецькі війська і скоро ми стояли коло великого будинку на другому поверсі якого була канцелярія Мутессаріфа або губернатора Мусейба. В першому поверсі була кавярня набита Турками й Арабами, кишівши турбанами, фесками й арабськими хустками, якими обмотують голову. Дервіш з непокритою головою, з віхрястим волоссям на голові, з чимось похожим на карнавальне калатало в руках, забавляв веселими виходками своїх слухачів.

Зараз же нас окружили цікаві. Жандарми, що стояли на сторожі коло дверей, показали нам дорогу наверх по головоломній драбині. Нас по занехаєній, встеленій килимами великій кімнаті провели на велику веранду з чудовим видом на річку. Тут на широкій канапі сидів за роботою Мутессаріф.

Губернатор ввічливо привітав нас і предклав нам свої послуги. Неспокій у Музейбі був спричинений кербельским заворушенням, про яке говорили ще в Багдаді. Наче б то Шіїти напали в Кербелі на турецький гарнізон і застрілили кількох офіцерів, у відповідь на що Турки залили перепущеною з ріки водою місто на метр глибиною. Араби з округности використали цей безпорядок і разграбували мечеть — гробницю Імам-Гуссейна з надзвичайно багатим хранилищем цінних подарунків. Те військо, що ми бачили на березі, мусіло з за повені відійти. Але повстання затихло і ми потім нічого про него не чули.

Губернатор запевняв, що ми можемо бути зовсім безпечними до села Седде. Але за цим пунктом ми повинні бути обережними бо дві місцевих родини Арабів Бені-Гассан і Ель-фетла воюють одна з другою. Інженір Наат-Бей у Седді, до котрого губернатор написав кілька стрічок мав дати нам дальніше пояснення.

Було 6 годин і сонце як раз заходило, коли наш „Емден“ знов відійшов од берегу. З нами їхав новий лоцман, який краще розумів їздити по воді, ніж по вулицям міста. Все більше й більше смеркалось. Подробиці на берегах відпливали й розбігались неясними зарисами. Вітер затих; термомір в $1\frac{1}{2}$ 8 показував лише 27°.

Скоро нас покрила повна ніч. Перед нами зашуміло, наче водопад. Лоцман пояснив, що це так текла ріка під мостом коло Седде. Тут є небезпечний водокрут. Коли шипіти стало зовсім близько, кілька чоловік з нашого екіпажу скочили на берег, щоб тягти на буксирі наш плот, коли він попаде в водокрут, але ми спокійно проплили під міст який має 6 невеличких

перекатів і семий поширше для парусних суден і, поки ми здавали рекомендаційного листа Наат-Бееві, „Емден“ провели попід міст і привязали.

Скоро ми знов були на „Емдені“. Коло мосту Єфрат ділить свою воду на два річища; ліве—старе, зветь ся Шат-ель-Гілле; праве—нове—Гінде. Ми поїхали далі по старому Єфратові. Шат-ель-Гілле приймає тут вигляд каналу і має всього 70 метрів ширини. Рідко на берегах зустрічають ся люде, або вогонь. Тиша збуджуєть ся лише лаєм псів, або згуками весел, коли наближаєш ся до берегу. Настрій чарівний і ми в сяйві місяця сковзнули в дрімоту.

Коли в 5 годині ми прокинулись береги Шат-ель-Гілле були уквітчані численними пальмами, які відбивались в тихій воді річки. Плот пливе поволі, бо в цьому рукаві Єфрату течія води не дуже сильна. Темні ряди пальм навівають на нас торжественний настрій. Коріня цих пальм тягне свої соки з могил Вавилону і повнота великих тисячелітніх споминів точить ся на нас. З побожним настроєм мовчки ми їдемо їм назустріч.

На лівому березі над пальмами підіймаєть ся остро-ограничена підвищена місцевість. Це Бабіл, імя, яким Араби й дотепер користають ся, імя, якому від 5 до 6 тисяч літ. Хай ця місцевість буде лише купою руїн, серед яких розкопано палац Навуходоносора. Але вона стоїть наче скеля в морі, над поверхнею котрого пройшли спустошуючі хуртовини.

Ще один маленький зворот і в гущі пальм показують ся сіро-жовті будинки деревні Квайреш. Вид чудовий і краший за все, що Єфрат уявляв своїми захоплюючими малюнками берегів. Тут теж водяні колеса нарипують свою монотонну мелодію. Сірі буйволи приймають свою ранішню ванну в болоті коло берегу і парпають ся доти, доки один ніс і кінчики рогів залишають ся над поверхнею води.

Поблизу Квайреша починають ся круглі засмічені ями—це й є поле руїн старого Вавилону.

27. Огнище німецьких археологів.

З густої зелені показав ся незвичайно великий гарно збудований двохповерховий будинок. Коло воріт стояла варта. Ми висадились близько нього і пішли наверх, мимо загородженого садка. Два якихсь пани в білому європейському вбранню по-

спішили нам на зустріч і сердечно нас привітали. Один з них, старший з енергійними рисами лица, зміряв нас гострим поглядом з під насуплених бровів. Його ім'я звісне усьому світові: це професор Роберт Колдевей, вчений німецький асиріолог. Він уже 12 літ на роботі, розкопує старі форти й палаці Вавилону, розбуджуючи цей старий світ од довгої дрімоти. Маючи поміч від багатьох молодих археологів, він, як ніхто другий, працює для цього минулого і Вавилон став великим коханням його життя. Його супроводжував асистент, др. Будензінг. Оба вони носили не тропічні каски, а чорні капелюхи й професор зо своєю густою з сірими пасмами бородою був схожий на ті образи, які находили на асирійських релієфах.

Треба дивуватись, що німецькі вчені під час війни займались своєю працею: вони завше були в безпеці. Їхні сусіди, Араби, були досить небезпечними і дуже часто ці мужі науки, коли вони роблять в полі,чують, як свистять кулі по під вуха, а вдома через вікна. Війна в Іраці зробила положення Німців ще більш ненадійним, особливо з тої пори, як Англіїці почали наступ на Багдад.

Але іменно задля цієї безпеки, яка загрожувала наслідкам німецької роботи й великим колекціям, Колдевей залишився, не дивлячись, що розкопок не робилось. Один лише раз йому й Будензінгу довелося залишити Вавилон — це коли англійське військо перейшло Діялу й було всього в кількох кілометрах від Багдаду. Щоби не потрапити у полон, вони утікли в Алеппо. Скоро вони вернулись, але найшли свою хату ограбленою, не Англіїцями, а сусідніми Арабами. Ці забрали все, що було чого небудь варте, провіянт, посуду, фарфор, кухонні річі, столові прибори й інше. Втрати, які завдяки цьому понесло Німецьке Східне Товариство, рахувались в 6 000 марок. Але Колдевей зустрів цю пригоду з комічного боку й оповідав мені зо сміхом, що арабські жінки в Квайреші франтили в білих як сніг сукнях, які пошили з німецьких скатерток і ряден. Вартісні колекції, які не могли придатись Арабам, злодії залишили незайманими.

Колдевей повів нас в холодок до будинку німецької експедиції, міцна брама якого на випадок безпеки може бути завалена засовами, бальками й залізними штангами, наче в кріпости. Брама зроблена з північного боку; іншого вступу немає. Спершу попадаєш в короткі сїни, по бокам яких побудовані кімнати для вартових; відсіль по сходах зайдеш в

будинок для гостей, де ми й зупинились. З двох-поверхової галерії попадають в покої. На всіх вікнах поначіплювано сітки з тонюсенького сталюого дроту, щоби утримати подалі мух і комарів. Звичайно це не помагає від пісчаних мух і москитів. Але злющі кати місцевости починають свою діяльність лише вечером, коли немає нікого вдома. Підлога встелена солом'яними циновками; решта меблів була: величезний горщик зо свіжою водою і маленький з водою для пиття. Треті сходи ведуть на дах. Тут стоїть ряд примітивно збитих криватів; але ми ними не користались, бо привезли свої власні.

З даху, який був обнесений поренчами, був чудовий вид через верхи пальм. На південь і південний захід простягаєть ся, зараз же, деревня Квайреш. На північ — північний захід у віддалі 2 $\frac{1}{2}$ кілометрів підіймаєть ся бабийський холм; на сході, зовсім близько, холм Каср; на південь — південний схід, в 1 400 метрах, холм Амран. Між Касром і Амраном, можна навіть сказати, між Бабилом і пунктом на 1 кілометр на південь від Амрану, вся місцевість повна руїн, які тягнуть ся на 4 кілометри на Схід, коли рахувати все, що лежить в середині старих міських стін.

На правому березі Шат-ель-Гілла видніють ся маленькі Арабські деревні Анани і Сінджар зо своїми садками і, першим ділом, безчисленними пальмами, що зливають ся в один розкішний фон. Посередині ріка протягає свою блискучу, трохи ломану полосу, а на сході ширить ся велика пустиня, яка так пекуча дньом, що одні лише Араби можуть босоніж ходити по її піску й глині.

Ми знову спускаємось на низ, туди де находять ся жандарми і входимо на перше подвір'я, де стоїть тепер кілька верхових коней і де слуги роблять свою роботу. Там лежать рельси і шпали для польової залізниці, яка призвичайних обставинах підтримує зв'язок між станцією і полем руїн, а під час розкопок вивозить сміття.

Ворота, до яких упирають ся кухня й кімнати служителів ведуть у внутрішнє подвір'я. Під виступаючим вперед дахом по лівому боці навалені сотні скринь, усі повні старовинними предметами, для висилки в Німеччину. Навкруги лежать обломки камінних чоловічих фігур, камінні плити, вкриті клиноподібним письмом, горшки, терракотові лямпи, цегла й инше, ще не впаковане.

Подвірря лучить ся драбиною з кімнатами археологів. І тут галерія з дахом, який підтримують стовпи. По боках стоять полицки й столи з маленькими терракотовими фігурками, масляними лямпами, глиняним начинням, чашами з цятками й без них, кусками фаянсу і черепками посудів, невеличкими пирамидами, циліндрами і кружалами з випаленої глини і з клиноподібним письмом, хребтовими кістками людей і звірів, квадратовими цеглинами з королівською печаттю і безконечною кількістю інших предметів. Це справжній музей, який дає нам наочний доказ про висоту вавилонської культури.

Професор Колдевей повів нас до найближчого холму, Касра, де стояв палац і храм Навуходоносора. Повільно підіймалась стежечка і ми скоро по ній дійшли до нерівної вершини, мимо куп сміття, піску й пороху, мимо великанського базальтового льва. Ми зупинились на шляху походів.

Кругом нас спало місто, яке теперішня наука кликала до життя. Зо своїх попередників Колдевей назвав: Ріха, який їздив у Вавилон в 1811. році, Лайєра (1850.) автора книжки „Ниневія й Вавилон“, Опперта (1852—1854.) й Рассама (1878—79). Скільки б не заслужували й користались увагою праці англійських і французьких археологів, вони не можуть порівнюватись, що до систематичної точности й поважности, з німецькими розкопками, які розпочались 26. березня 1899. року з наказу Німецького Східного Товариства у східній частині Касра трохи на північ від глитарських воріт. Колдевей навіщав ці місця ще в 1887. и 1897. р.р. і при цьому зібрав куски емальованих цегляних релефів, які й спричинились до рішення розкопати столицю вавилонської світової держави.

Працювали круглий рік з майже 250-ма робітниками, яким платилось в день від 3 до 5 піястр. Вони широким фронтом пішли в глибину. Сміття й землю вивозили польовою залізницею. Появились камінні стіни й їх очищали від землі. Робота була незвичайно тяжка, бо те, чого шукали часто було присипане товщею землі й обломків у 17, а то й 22 метри завгрубшки. Коли після 15 років праці роботу перервала світова війна, німецькі вчені, як вони самі запевняють, успіли розрішити лише половину свого завдання.

28. Повалення й друге збудження Вавилону.

Винаходи німецьких археологів дають можливість признати, що у Вавилоні були люде вже 5 тисяч літ тому взад. Самі

найстарші викопані розвалини походять з часів перших вавилонських королів коло 2500 лїт до Р. Х. З того часу плян міста з його вулицями й групировкою будинків був переиначений лише в незначній мірі. Під час панування асирійських королів у Вавилонї, вони знову відбудували знаменитий храм Есарґіла, який ще й досї показує вибуркувану підлогу Ассаргадона й Сарданапала. Санґеріб вибуркував деякі части дороги процесією бога Мардука, а на касрійському холмі викриті слїди діяльности Сарґона, Сарданапала і Навуполассара. При Навуходоносорі почали перебудовувати усе місто і його святині Емах, Есарґіла, Етеменанкі. Тодї построїли через Єфрат камінний міст, прокопали канали, збудували форти й палаци. Величезні маси стїн Іштарських воріт підіймались в такому ж виглядї, як ми їх бачимо тепер.

Після Набонеда, увіковичившого своє імя як Король-Будівничий, іде період перських королів (538—331); при їхньому правлінню держава де в чім перемінилась і виглядала, як то описав для потомства Геродот і Ктесіас. Олександр Македонський (331—327) захотїв піднести Вавилон до його колишнього блиску, але вмер не зробивши свого завдання. Грецька епоха рахуєть ся в 331. — 139. роках. З цієї епохи починаєть ся упадок. Цеглу з історичних будинків почали розволікати для будинків профанів. Теж саме і в апартиському періоді (132. р. до Р. Х. — 226. р. після Р. Х.), Сассаниди прискорили повалення і лише південна висота Амран залишалась населеною до Арабської епохи (1200. р. п. Р. Х.). Ще в 115. р. п. Р. Х. римський імператор Траян найшов місто в розвалинах. Ще пізніще там мались невеличкі єврейські й християнські общини, заким у 10 чи 11 столїтті не появил ся Гілле на Єфраті коло 10 кілометрів на південь і не зажадав цегли зо старих фортів, стїн і палаців. Руйнування хуртувало так міцно, що в деяких частинах міста, напр. на північному холмі Бабіл остав ся лише один неґатив, так сказати гіпсовий відбиток щезнувшого міста. Ще в старовину заповнювали внутрішні части розвалин землею й сміттям, коли будинки розвалювались, щоби таким чином виграти твердий ґрунт для нових будинків. Так у повному розумінні слова виростали міста одно на одному і пластами витворювались „теллі“ Сходу; весь Вавилон подібний „тель“. Коли верхні пласти розпадались, припинялись нові будування, холм Бабіл служив камне-ломнею і копали добираючись до розвалин доісторичної епохи й виймаючи лише цеглу стїн; зем-

ляну ж набивку старанно зберігали, щоби цегляні пласти не обвалювались. Таким чином все, що нині являєть ся шахтами й ровами — колись було стінами, тверді ж бльоки землі — пустими місцями — архітектура не легко зрозуміла для непосвячених у справу. Не дивлячись однак на це безмірне руйнування Вавилон, в протилежність Ниневії, через руїни котрої проходив зо своїми 10 тисячами Ксенофон, не маючи й гадки про те, що вони означають, ніколи не був зовсім забутий.

А як слово в слово сповнилось пророцтво пророка Старого Завіту! Пустиня навкруги, далеко менше впливає на чоловіка, ніж ці купи сміття й ці безутішні холодні стіни! Бо від пустині нічого не очікуєш, а ці руїни говорять про колишню велич і згасшу красу. Величезні маси стін високих Іштарських воріт оголились з тої пори, як огонь внистожив дахи й панелі з кедрового дерева. Навіть Бедуїни не ставлять своїх шатрів, лише одні шакали, як і я замітив, вилазять зо своїх нор навіть днем. Якою ж зворушуючою правдою звучать слова пророка Єремії: „Цього раді хай там живуть звірі пустині й дикі пси і молоді страуси і ніхто там не найде пристанища. Як Бог перевернув Содом і Гоморру зо всіма їх сусідами, щоб ніхто там не жив, щоб чоловік не мав там пристанища... Бабель хай стане купою каменя і житлом шакалів на подив і оплювання... Стіни великого Бабеля хай будуть підкопані і високі ворота хай займуть ся огнем, щоби спалено було все, що з зусиллями будували народи“.

Ніколи не читав я книги Старого Завіту з більшою увагою, як у ті дні, коли був на руїнах Бабеля й Ниневії. Оповідання, які до того здавались казками, тут ставали дійсністю. Королі, імена яких я до цього знав лише як імена, Тиглат-Пілезер, Салманасар, Сангеріб, Навуходоносор, не проходили більше, як ряд примар але приймали вигляд людей. Як непорівнюючи слабі вражіння старих музеїв з їхніми фрагментами тих часів проти цих кімнат, палаців і тронних заль, де жили, царствували, видавали закони старі королі, приймали підданих і послів. Ріка, в повільно текучих водах якої відбивали свої кубичні форми замки й храми, несла колись їхні судна, а виднокруг, величина якого подібна морському і який нині охоплює лише край обгорілих степів і пекучих пустинь, — не край оазисів і садків, густий наче п'ятно шкури пантери, — цей виднокруг вбирав і їхні погляди, коли вони перед заходом сонця походили

серед зубців своїх палаців. Який звук тут набирають слова Даниїла про Навуходоносора: „Коли раз король ходив по даху свого палацу, він сказав: Дивись, це великий Бабель, який я своєю могутністю побудував для свого королівського дому, в честь своєї величності“.

Нині менше ніж протягом одного століття, цей старий світ знову підіймається з землі і потверджує клиноподібними письменами на паляній глині правду багатьох біблійних речень. В своїй знаменитій книзі „Бабель і Біблія“ (1903.) професор Деліч доказує правдивість біблійних документів, а дослідник історії Едуард Мейер говорить у своїй „Історії древнього світу“ (1913.): Для епохи з 745. року вповні правдиві, але дуже не вистарчаючі і короткі дані Старого Завіту являють ся цінним плюсом до грецьких джерел. „Але лише саможертві і гідному подиву терпінню німецьких археологів мусить бути вдячним світ, коли Вавилон Старого Завіту підіймається з землі й пороху перед нашими духовими очима“.

Все, що могло бути розкопаним з розвалин Вавилону на лівому, східному березі Єфрата, творить трикутник, кінці якого повернуті на північ, схід і південь, а західна сторона якого опирається на Єфрат. Його північний кінець охоплює Бабіл; південний кінець — холм Амран; середину західної сторони по Єфратові витворює холм Каср. По той бік Єфрату, на правому березі ще не торкалась землі лопата, але все ж там найдеш подібний трикутник заповнений розвалинами, наколи Геродот був правдивим, запевняючи, що Вавилон мав форму квадрата і що Єфрат ділив його по середині.

Цей квадрат, який стояв наче б на південному кінці, окружали міські стіни довжину яких старі історики Геродот і Ктесій опреділюють у 86 т. є. в 65 кілометрів. По правді ж воно займало 18 кілометрів. Викрита завдяки розкопуванню північна сторона займає лише 4.4 кілометра. Південно-східна сторона принаймні стільки ж. Все ж таки Вавилон був величезнішим містом древнього Сходу, не виключаючи й Ниневії, яка в час Геродота вже щезла з поверхні землі.

Дані грецьких письменників відносно збудовання стін, яке представляло тройне укріплення, правдивіші: спочатку семи-метрова стіна з глиняної цегли; в 12 метрах зпереду і рівнобіжно з нею стіна глибиною в 7.30 метрів із паляної цегли, а

перед цією — окопна стіна в 3.⁰⁰ метри глибиною. Перед останньою в кожному разі лежав рів з його переднім валом. Цеглини окопної стіни мають 33 сантиметри в квадраті — звичайний розмір цегли в Вавилоні — і мають печатку Навуходоносора. Проход, шириною в 12 метрів між обома першими стінами, правдиво до корони цегляних стін, був засипаний землею. Це було полотно дороги, яка робила на класичних письменників таке велике враження, бо вона була настільки широкою, що запряжка в четверо коней вільно на ній поверталась. Ця ширина верху стіни мала величезну воєнну перевагу — вона облегчувала рухи війська при захисті. У віддалі приблизно 50 метрів одна від другої коло обох стін було поставлено 330 башт. Висота цієї великанської кріпосної броні не звісна, бо скрізь залишились майже одні підшви; по Геродотові вона була 200, по Страбону тільки 50 еленів.

Місто зробив кріпостю Навуходоносор. В одній з своїх написів він говорить про цю стіну, про викопаний перед нею величезний рів, і про два створи дверей перетягнутих міддю, в стінних воротах. Пізніше Вавилон згубив свій вигляд кріпости; в партійських часах стінами користались для зводів гробниць, як то показують знайдені саркофаги.

Серед цього трикутника, створеного двома сторонами міської стіни і Євфратом, лежить нині світ земляних і смітних куп, останків фортець, який здався б мені і моїм провозачам загадковим хаосом, коли б професор Колдевей зі своїм не знающим відпочинку терпінням, не рахуючись зі спекою, не супроводжував нас тут три дні і не вніс світу в цю темноту могил і шахт. Під його чарівною паличкою Вавилон вставав до нового життя. Стіни набирали здібності до розмов, широкі дороги походів залюднювались вавилонянами. Він умів приплітати старі епізоди з рукописів напр. як Даниїл навістив двір Навуходоносора, наче б він сам був тоді присутнім і оповідав так захоплююче-живо, що вірилось — великий король перед нами в своїй царській величності.

Я мало навожу в слідуєчих розділах з того, що запам'ятав з цього трохденного викладу Колдевея, самого захоплюючого, що мені коли небувало доводилось чути із описів німецьких археологів, особливо з його власної класичної праці „Відроджуючий ся Вавилон“. В більшому виданні цієї моєї книжки, я зможу вернутись до більших подробиць.

29. Царський палац Навуходоносора.

Найбільша частина розкопок пороблених німецькими археологами відносить ся до часів Навуходоносора. Син Набополасара, засновника вавилонської й халдейської держав, він правив 43 роки (604—561) і був одним з величнійших і щасливійших королів древности. Він розбив короля Нехо Єгипетського коло Кархемишу, завоював Сирію й Палестину, в 586 році зруйнував Єрусалим і забрав цвіт іудейського народу в Вавилон—країну полону. Його ім'я називають мільйони цегляних печатів, які находились на розвалинах холма Каср. Тут красувався його королівський палац, який він розширював і украшав за весь час свого правління.

З північно східної сторони холма Каср він проклав дорогу процесій для бога Мардука; дорога ця вела через Іштарські ворота на південь до храму Мардука Есаріла. В середині вона була вкладена квадратними плитами, довжиною в 1.⁰⁵ метра, вправо і вліво плитами з Врессія, довжиною в 0.⁶⁶ метра. Вапнистий камінь для плит доставлявся з Гіто й Ани на човнах. На кожній плиті маєть ся з боку напис: „Я, Навуходоносор, король Вавилону, син Набополасара, царя Вавилону. Я вибуркував вавилонську дорогу для процесій великого Господа Мардука шаду (гірськими) камінними плитами. Мардук, Господь, дай вічне життя!“ Поверхня плит гладенька і блискуча; багато м'яких сандалів і голих підошов пройшло по них. Підпочвою при буркуванні був пласт асфальту, який там де його не закривають плити був з року в рік виставлений під палаюче сонце, не стративши однак твердості; асфальтом же 2¹/₂ тисячі літ тому назад заливали цегляну лицьовку. Дорога процесій повільно підіймаєть ся до Іштарських воріт і з неї дуже гарний одкриваєть ся краєвид на все поле розвалин. Але в часи Навуходоносора вона з обох боків була закрита високими в 7 метрів grubини стінами з видаючими ся баштами на яких були розкішні льви з емалі. Куски з них пощастило зеднати. Всього було 120 подібних левів, кожний довжиною в 2 метри; в більшості льви були жовті на синьому фоні. До початку німецьких розкопок пластика часів правління великого короля була не звісна. Тепер це вияснено. Цеглини вироблювались в формах і кожна мала на собі маленьку частину релефу, який складався шляхом мозаїки.

Кріпосна стіна будувалась з цегли; над кожним пластом цегли лежала тонка полоса асфальту, а на ньому такий же

тонкий пласт глини. В кожній п'ятій полосі глина замінялась циновкою з плетеного очерету. Остання з часом зникла, але відбитки її залишились в асфальті; ясно видно, як від ударів розколювались стеблини очерету і як сплітались звязки. Ще й нині подібні циновки плетуться бедуїнами.

Над звалками підіймається фасад Іштарських воріт з своїм бльоком стін в 12 метрів вишиною. Це самі цікаві і самі найбільші розвалини Вавилону, навіть усієї Месопотамії. Вони складаються з двох будинків, тісно стоячих один позад другого. Як виглядала надбудова цих незвичайно міцних кольон — не відомо. Навуходоносор звелів, як каже один з написів, прикрасити подвір'я воріт величезними фігурами: бикобойцями з бронзи і великими фігурами зміїв на педесталях, а стіни будови були вкриті релефами бикобойців і драконів (сируш). Усіх релефів повинно бути 575, але викопано лише 152. Їх розставили рядами кожний вид окремо.

Коли ми йдемо по дорозі через Іштарські ворота на південь, з лівого боку маємо розвалини храму Нінмах „Великої Матері“, а з правого боку східну частину названого Колдееєм південного замку, властиво Акрополіс Вавилону, підіймаючийся на тому місці, де були самі древні будинки міста, дійсний Бабілу чи Бабілані, „Ворота Богів“. Ассаргадон і Набополассар говорять про Вавилон і Есачиль, як про два окремих міста; лише пізніше вони були зеднані в один великий Вавилон. Вся величезна єдність будинків була заснована Набополассаром, але при Навуходоносорі її так змінили, що можна говорити про це зеднання, що воно діло його рук.

Через ворота, по боках котрих мають помешкання для сторожі, ми вступаємо в східне подвір'я південного замку. На його північній і східній сторонах пороблені помешкання для урядовців, з яких кожне, або кожних два в купі, мають своє окреме подвір'я. На південній стороні знаходяться помешкання для адміністрації, а за ними знову житла; саме південне помешкання в кожному житлі є самим більшим і кращим, бо захищене стінами і має доступ лише з півночі, воно весь день утримує холодок. В цій місцевості літо продовжується з половини березня по листопад місяць, а сама спека дня з 9 рано до 9 вечером. Професор Колдеей зміряв тут раз температуру в 49,5° Цельзія. Лише в січні трохи морозить. Кожнорічні осадки тут виносять 7 см. супроти 64 в північній Німеччині. І так весь будинок виходив у тінь і прохолоду; вікон хати не мають.

Працювали завше на подвірї, спали на дахах. Відносно існування кілька-поверхових будинків доказів немає. Пень зі стовба і капітель з тонкого білого пісчаннику показують, що тут колись були колонади. Стіни воріт колись були також прикрашені львами, принаймні обломки подібної емалї знаходили на всіх подвір'ях південного замку.

Середній двір південного замку ще більше має далеко кращих помешкань котрі, немає в тому сунїву, були для публичних установ. Тут були наче помешкання для урядування і квартирі міністерств, тут робився суд; в канцеляріях писався присуд. Державні офіційальні кімнати лежали ще далі на південь; значіння їх виявляєть ся тим, що вони мають получення впрост з відповідними будинками ближчого і найбільшого з дворів, який окружав власну резиденцію вавилонських царів.

Цей головний двір був шириною в 55 метрів, довжиною в 60 метрів; з часом його вибуркували глиняною цеглою і в часи Сассанидів він був кладовищем. Тут находили багато саркофагів, що мали вигляд корита або постола. В південній частині цього подвір'я лежить величезне помешкання цього палацу, тронна зала вавилонських царів. Вона має 17 метрів ширини й 52 довжини. Біла зала в берлінському палаці має всього 16×32 метри. Стіни бокових сторін мають 6 метрів grubини. Головні двері, по сторонам яких відчиняють ся невеличкі входи, ведуть на двір. Напроти них в південній стінї видно нішу, тут мабуть стояв царський трон.

Надвірня стіна в подвіррі була покрита гарними фаянсовими цятками на темно-синьому фонї; жовті стовби з блакитними капітелями були зєдинені при допомогі пальметової різьби.

В цій тронній залі Белсазар, останній цар Вавилону, в п'яному одчаю звелїв принести золоті й срібні сосуди, які батько його Навуходоносор награбував з Єрусалимського храму. Гості повинні були пити з них. Але коли вони пили й хвалили своїх богів, як би пальці чоловічої руки почали писати проти світільника на білій стінї царської залі. Король замітив руку, що писала і жахнувся. Даремне просив він халдейців і мудреців прочитати написане: ніхто цього не міг зробити. Лише Даниїл розтолкував їх: Мене, мене, текел, уфарсин, т. є.: „Бог зрахував і завершив твоє царство. Зважили тебе і найшли легким на вагу. Царство твоє поділене й дістанеть ся медедам і Персам“. Тієї ж ночі був цар халдейський Белсазар убитий.

Німецькі вчені далеко простіше розяснили віщуючі нещастя слова. По їхньому виходить, що принаймні як перших три слова значать вартість монети, то Колдевей наводить, що одним з присутніх Персів просто на просто вирахував вугльом на стіні свої домагання, а з цього цар, якого давно вже переслідували далеко гірші примари, витяг нові підозріння проти своїх друзів і інших.

На півночі Касра лежить Головний замок, при началі німецьких розкопувань похований під грубим 8—12 метровим пластом землі й сміття. Цей палац також збудував Навуходносор з чудових, твердих як камінь світло-жовтих цеглин. Украшали його ще краще, ніж південний замок; по бокам його блищали великі релєфи в синьому фаянсі; підлога рябого пісчанику; на кожному камневі написане ім'я будівничого. Бальки даху були з кедрового й кипарисового дерева.

Тут Навуходносор і його наслідник зібрали безмірні сокровища мистецтва, щоби „здивувати людство“. Вартісні зразки їх були викопані. Вступ, як і в асирійських палацах охороняв ся величезними базальтовими львами, що видно з обломків найдених німецькими археологами. На північно-східній стороні, до часу прибуття Німців, уже стояв згаданий величезний базальтовий лев, на високому педесталі. До чудесних находок на холмі Каср належить зроблена в нововавилонському письмі копія знаменитої клиноподібної написі Бегіфтан, де цар Дарій Гістаєн (521—485) на перській, суфішській і вавилонській мовах дає посмертну історію свого правління і подавлених ним, майже в усіх провінціях його царства, повстань.

В одній з написів найдених в південному замкові сам Навуходносор докладно каже про будову цього свого палацу: „Навуходносор, цар Вавилону, син Набополасара, цар Вавилону, є я“, так кажуть цих 6 рядків клиноподібного письма в звичайному стилі цих документів. „Палац, житло мого королівського достоїнства на Вавилонській землі, збудований мною. Я приніс міцні кедри з ливанських гір і поклав їх тут для накриття даху. Мардук, милостивий Бог, прислухаєть ся моїй молитві. Хай наситить ся він захистом будинка, мною побудованого! Хай відновить він гнилість Кизу, збудованого мною! Хай старить ся тут, у Вавилоні, моє існування! Хай вічно царствує над чорноголовими моє потомство!“

Молитва його до Бога Мардука не була почута, царство його розвалилось вже при його наслідникові, і ці розвалини на

холмі Каср є все ще величезні останки великого Бабея, збудованого за 6 століть перед Р. Х. „його могутістю для возвелчення його великої сили“. „Тобі, цар своєї виличности!“ Але не вспів він, походяючи по гребні стіни, вимовити ці горді слова, як почув ся голос з неба: „Тобі, Цар Навуходоносор, буде сказано: одбереть ся в тебе царство твоє і відштовхнуть тебе од людей і залишиш ся ти серед звірів у полі живучих. Траву тобі подаватимуть як бикові для їжі, поки не пройде над тобою сім часів і ти не признаєш, що Всевишній має власть над царствами людей і дає її кому схоче“.

30. Вавилонська башта.

На південь від холма Каср лежить світова башта Вавилону, вершина якої, згідно 11. розділу Восходу, досягала неба. Її старинне ім'я було Етеменанки. Вона стояла „в мідно-воротній святині zeus⁰ Belus⁰“, ще не пропавшій в часи Геродота і яка насчитувала дві стадії в квадраті.

„В центрі цієї святині“, каже історик, „підіймаєть ся поважна башта в одну стадію довжини й одну ширини. На цій башті стоїть друга, на тій третя і таким чином усього вісім башт. На гребінь веде драбина, яка обвиває знадвору усі башти. Майже в середині зроблено площу з лавками, де ті, що підіймають ся наверх, можуть сісти й відпочити. На останній башті стоїть великий храм, а в середині його велика, гарно приготована постіль з золоченим столом. Ні одна статуя не украшує храму, а на ніч там ніхто не залишаєть ся, крім місцевої жінки, яку іменно вибрав сам Бог, так принаймні запевняють халдейці, жреці цього Бога. Вони також запевняють, що сам Бог навіщає храм і відпочиває на цій постелі, „але мені щось не вірить ся це“.

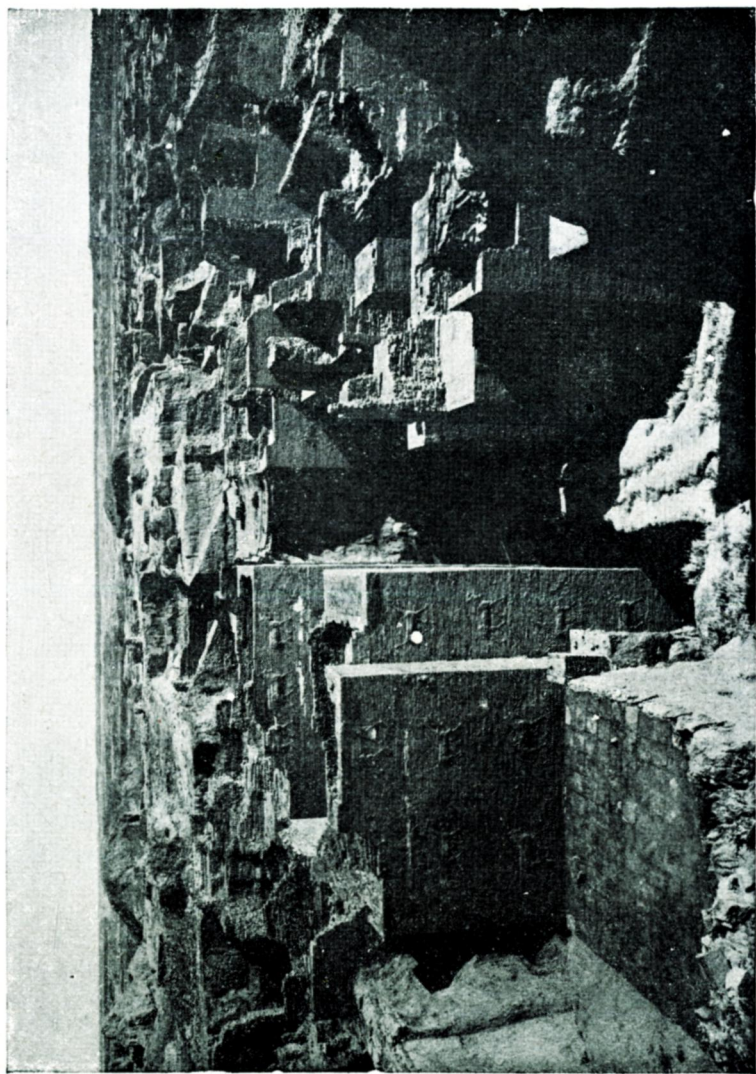
Пізніше грецький історик з Сицилії, Діодор, хоть і не дає самого опису башти, але все ж каже, що, по загальному запевненню, вона була дуже висока і що „халдейці робили з неї свої розгляди, що з так високої будови вони свобідно і самим точним способом могли роздивлять ся схід і захід ріжних созвїздь. Все було з великим мистецтвом зроблено з цегли і земляної смоли. На верху, на східцях було поставлено три золотих статуї—кольонни уявлявші собою Зевса, Геру й Рею. Кольонна Зевса, якого зроблено наче він іде, була 40 футів вишиною й важила 1000 вавилонських таланів. Рея сиділа на

золотому кріслі. Її статуя важила стільки, як і Зевса. Коло їхніх колін стояло два льви, а поблизу них дві срібних гадюки незвичайної величини: кожна важила 30 талантів. Гера стояла і з правого боку тримала за голову гадюку, а в лівій руці— скипетро, весь украшений благородними камнями. Її статуя важила 800 талантів“.

Історик Страбо, який уродився в 63. р. до Р. Х. знає тако ж святиню „Seus Belus“, але він називає її чотиросторонною пирамидою з паляної цегли, стадію в квадраті й стадію вишиною. Ксеркс її розвалив, а Олександр хотів її знов відбудувати, але він умер, успівши лише, протягом 10 місяців праці, заставити при допомозі 10 000 людей винести сміття.

Написи будівників прославляють лише висоту будови. Набополассар, який розпочав було, по приказу бога Мардука, відбудову до того зваленої башти, запевняє, що її верх мусить стреміти до неба, а його син Навуходоносор каже до потомства: „Я рішив підняти вершину Етеменанки так, щоби вона на перебії йшла з небом“.

Але що ж залишилось від цієї чудо-будови старого світу, ставшої казкою? Так мало, що майже загадковим стає, як дослідники могли встановити місце її положення і розібратись у зв'язках мізерних останків з темними доказами істориків! Навіть холма не зобачиш, лише один хаос горбиків, покритих скрізь ломаною цеглою між якою кілька скромних рослин пустині вперто простягають свої стеблини й листя до безжалісного сонця. Там, де колись підіймались грубі стіни башти, знаходиться такий же широкий рів з чистою зеленою водою. Люди пізніщих часів нагнали величезні маси цегли, зняли стіни до підніжжя і, на решті, зрівняли їх з землею. Але цим ще не задовольнилися і продовжували грабунок до фундаменту, поки дзеркало води їх не зупинило. Тверді наче камінь, паляні цеглини були дикувиною, зготування їх потребувало праці й коштів. Останні хижаки були люде з Гілле, Квайреша й інших деревень округности. На дні рова знаходяться, мабуть, один-другий пласт цегли, але німецькі археологи до цієї пори не могли далі дослідити. Вода солоновата й нездібна. Водяні й інші рослини там процвітають і над її спокійним дзеркалом, яке підіймається й опускається, дивлячись на рівень води в Єфраті, підіймають свої голови жаби, щоби вечерами голосити свої пісні. Коли кругом стоїть спека,—вони німі й сонливі; лише часом почуєш тихе квакання. В царственному спокою ле-

Розвалини Іштарських воріт у Вавилоні.

Базальтовий лев у Вавилонї.

„Сируш“, „Вавилонський дракон“ або „ходячий змії“.

жить тепер це місто, на якому колись вавилоняне справляли свої гомонливі храмові празники; ненарушна тиша майже душить груди. На откосі голого холму одна магометанська гробниця святого підіймає свої біло-жовті верхи-куполи.

Наука до сієї пори могла встановити лише зариси фундаменту вавилонської башти; вона утворює чотирикутник в 90 метрів бокової довжини, а з південно-східної сторони могутні сходи виводили на першу площадку. Також можливо було викрити зариси Періболуса, окружної стіни коло башти з численними монументальними будовами, які мабуть служили мешканцями для жреців і прочан. Як виглядала сама башта, цього ще ніхто не знає. Геродот описав її неясно. Мабуть це була „цїккурат“, т. є. одна з розповсюджених в древній Месопотамії чималих башт, по надвірній стороні яких, повільно підіймаючись на гору, йшла доріжка. Професор Колдевей надіється знайти розрішення загадки при розкопуванні „цїккурата“ Форсипи або Бірс Німруда, який найкраще сохранив ся і знаходиться в 25 кілометрах на південь від Вавилону.

31. Ниневія.

Майже пересичений пригноблючими враженнями, я покинув Вавилон вечером 18. травня. Кербела, запряжена чотирма кіньми, що возила з Багдаду в Гілє, привезла мене, герцога й його спутника Шельвінка після десятигодинного переїзду в Багдад, який ми застали в повному вбранні прапорів. Чекали турецького військового міністра Енвер-Пашу. Він явив ся наче віхор, привітаний громом гармат і зараз же поїхав далі до Кут-ель-Амари. Потім він поїхав у Ханикин, а 25. травня знов був у Багдаді, де я зложив йому візит в старому будинкові фондер-Гольца, в якому тепер мешкав його преемник Галіль-паша. Скоро після того він з своїм штабом, у складі якого було багато Німців, виїхав у Самарру.

І мої дні у Багдаді були пощитані. Найближчою ціллю моєї подорожі являв ся Мозуль з розвалинами Ниневії, і герцог зі своєю звичайною ввічливістю предклав мені приєднатись до його каравану, який мав іти в тому ж напрямі. Ця щаслива подія немало полекші принесла мені в дальшій дорозі, бо усі підводи й коні були конфісковані військовою властю.

1. червня ми виїхали. До Самарри ми користались багдадською залізницею, яка була збудована до цієї станції. Виділись ми потяглись на північ великим караваном самоходів, підвод і ослів.

Ріжні пригоди цієї блуканини вверх по Тигрові, руїни Самарри, столиці халіфа Муттоваккила і королівського міста Ассура, наші цікаві зустрічі з Арабами цієї області і з юрбами англійських полонених, нашу боротьбу зі спекою і муки від сарани—опис усіх цих пригод я повинен залишити для більшого видання цієї книжки. Тут я дещо зупинюсь лише на деяких вражіннях на полі руїн Ниневії.

11. червня я стояв на старому замкові сельджуків у Мозулї; він підіймаєть ся над правим берегом Тигра з кручі й тоді я вперше побачив перед собою старе королівське місто—Ниневію,—привидвіще те місце де вона колись стояла. Не побачити вже тут ні сірих мас величезних стїн, ні зубчатих башт, ні террас королівських палаців, або звичайних будинків мешканців міста; навіть останки їх фундаментів не виходять з землі. Все зникло. Лише три продовгуватих холми однієї форми, досить покаті, видають те місце, де кілька тисяч років тому взад, процвітала столиця асирійської світової держави. З висоти сельджукського замку маєш вражіння, уявляєш собі величину й розположення цього міста, а фантазія хоче довідатись, як були розположені міські стіни. Але крім сіро-коричневої пустині під палячим сонцем, нічого не видно.

Те ж саме вражіння спустошення, якому краю не видно, я винїс, коли 16. червня, в супроводі професора Тафеля, який прибув сюди з Багдаду, обходив саме поле руїн. Лише в двох місцях цього велитенського кладовища є життя: перше—це деревня Юнус, близько від південного холму, розположена на невеличкій висоті, з якої далеко виднієть ся гробниця-мечеть пророка Іони, і деревня Куїнджик, знаменита по кількості ви-находів асиріологів.

Дрожки, на яких я виїхав до Ниневії по вибуркованому мостові через Тигр, були обернуті канатом, бо висохші й порозпадавші ся обіддя колїс і шпичі загрожували розлїзтись. На лівому березі ми звернули вліво і скоро зупинились коло підніжжя откосу, відкіля стежечка веде наверх до гробниці-мечеті Небі-Юнус. Як раз було свято і в мечеті правилась служба.

Нас гостинно прийняли і провели до терраси на дахові відкіль були двері в храм. В невеличкому кіоскові, башенній

кімнаті з вікнами, з яких був вид по усіх напрямках, а найкращий на протилежний Мозуль, нам довелось чекати, заким кончать ся молитви—зіслання Аллахом благословенія на Султана, імператора Вільгельма й імператора Франца-Йосифа і про даровання їм побіди над ворогом—поучуюча церемонія для присутніх англійських підданих наколи тільки вони мали в душі дійсні почування в користь Англії.

В нашому товаристві були низенький з сивою бородою дід з тюрбаном на голові й окулярами на носі і ще кілька магометан.

Коли правовірні почали покидати мечеть, ми пороззувались. Наш провідник взяв мене за руку й ми пішли за ним. В середині храм був без усяких прикрас, лише пара подертих килимів лежали на підлозі. По сторонам коло вікна з ґратами стояли молячись індійські магометане. Через ці ґрати було видно крипту пророка Іони, темна діра, в середині, наче саркофаг, підіймалась випуклість. Дійсна домовина була під цим памятником.

Один з мозульських мінаретів небезпечно похилив ся. Як переказують, усі молитвенні башти почитиво нахилились, коли пророк Іона, коло цього села, яке й зветься його імям, був викинутий з черева кита. Після того вони знов випростались за виключенням одної, яка й до нині нагадує мешканцям Мозуля про могилу Святого.

Ми вийшли з тихого холодку мечеті на спеку і повільно спускались з холму, на косогіррі якого півколом лежать злиденні хибарки деревні Небі-Юнус. На одному подвіррі розташувались вирменські втікачі. Потім ми проїхали на північ до р. Хозер, яка прорізає руїни зі Сходу на Захід. Гарний новий півкруглий міст веде через річку, але він до того вже розпав ся, що ми перейшли по нему пішки. На одному місці караван ослів. Погоничі й худоба купались в чистій як хрусталь, май же спокійній воді.

Скоро за мостом починаєть ся один з холмів Ниневії, й ми піднялись на його невисоку вершину. Кругом—лише сміття й будяки—нічого, що могло б хоть би відносно нагадати про світ старовини, хіба що завалена діра одного тунеля виказує сліди старіших англійських і французьких розкопувань. Безмовна й дика лежить перед нами спалена сонцем пустиня. Лише черепки побитих глеків лежать кругом, а по між ними бігають по нагрітим спекою камням ящірки. Фундаментальні стіни, на

яких покоїлись королівські палаци й кріпости, позаховувались в сміття й фантазія відмовляєть ся пробудити велич минувих тисяч років з цього закинутого Нічого. На цьому великанському кладовищу не найдеш навіть надмогильних пам'ятників, які послужили б яким небудь підручником; в моїх вухах брешуть слова пророка Наума, могила якого показуєть ся в селі Алькош, в 9 годинах на північ від Мозуля: „Твої пастухи будуть спати, о цар Асирії, твої сильні повкладають ся; твій нарід розбредеть ся в горах і ніхто їх не позбирає. Ніхто не зменшить твоєї шкоди й рани твої будуть незалічимі“.

Майже висушені сонцем, ми скоро бігли через Тигр в холодок одної кавярні на правому березі, на верхніх балконах якої все Бедуїни, на нижніх убрані в фески мужчини проводять свій час в чисто східньому роздумуванні. Цілі днини вони так проводять, бо гість, заплативши 10 пара може пити каву скільки в силах. Закутаний у свій великий літній плащ гість сидить перед своєю шклянкою кави, курить люльку й нічогісенько не робить. В крайньому разі він пограє з приятелем із Багдаду в шахмати, або балакає зо знайомим про свої інтереси. Гроші і грошовий вигриш являють ся єдиним предметом розмов, за виключенням хіба ще деяких пустяків, якими инколи перекинуть ся приятелі. Світова війна турбує цих людей стілько, скільки вона впливає на ділю. Вони не уявляють собі її величезного значіння для будучности усього людства, не знають нічого, що спонукало до цієї боротьби, про ціль противників. Для них лише треба використати ділові обставини, та радіти як дзвонить золото в оббитих залізом скринях. Решта для них байдуже—як і звісним людям у Європі. Тупо й сонливо блукає їх погляд через річку в напрямі до холмів руїн Ниневії й вухо їхнє не прислухаєть ся до голосів минулого, які відтілю доносять ся.

32. Розбір клинописі.

В четвертому столітті до Р. Х. східні семити, напевне, переселились з Аравії в Південний Вавилон. Мовою їх була вавилонсько-асирійська. Ця складна назва їхньої мови утворилась з двох місцевих слів: „бабілу“ й „ашшур“, що по грецькому означає: „бабель“ або „Вавилон“ і „ассур“, або „Ассирія“. Захожі семити, попередньою батьківщиною яких напевно була Північна Африка, найшли в новій країні сумерерів — нарід,

родом, мабуть з Центральної Азії. Цих сумерерів рахують самими старими мешканцями Месопотамії. Вони жили в будинках з цегли, будували своїм богам храми, займались хліборобством, скотарством і охотою й мали стародавню культуру, існування якої доказують численні документи часів короля Гудеа. Висічені з диорита в дійсну величину статуї Гудеа, які нині схоронюють ся в паризькому луврському музеєві, свідчать про мистецтво, з яким ні одна країна східної старовини не може рівняти ся. Ніколи Азія не витворювала кращої пластики часів розцвіту грецької скульптури.

Документи часів Саргона I, літ за 2850. до Р. Х., в перший раз згадують про народжуючу ся столицю царства — Бабель, або Вавилон. Король наче б збудував у ній два храми. Під час його царювання семитам пощастило поширити своє панування над усім краєм. В найстарішу епоху Вавилону або Синеара сумерери заселяли переважно Південний Вавилон, під назвою Сумер, семити ж — Північний Вавилон, або Аккад.

Сумерери мали свої письмена, на які вже класичні письменники звернули свою увагу через те, що всі руїни й пам'ятки мистецтва в краях здовж Єфрату й Тигра, в Персії й Аравії були вкриті таємничими знаками цього шрифту. Європейські мандрівники 14. століття привозили на батьківщину різні про це вісти, а звісний італійський дослідник Петро делля Валле вперше познайомив Європу в 1621. році з кількома з цих знаків. Один французький торговець по імені Шарден, що зробив у 1664.—1670. і 1671.—1677. роках дві великих подорожі на Сході опублікував повністю справжні написи в своїй знаменитій праці: „*Voyage en Perse et autres lieux de l'Orient*“ (1711).

Нове письмо мало усього лише два знаки — клин і гачок, який в свою чергу складав ся з двох просто-кутніх клинків, зєдинаних до купи. Клин стояв або сторч, рівнобіжно, або криво, але його тонкий кінець завше був направлений вниз або вправо, а гачок відчиняв ся завше вправо. Збільшенням кількості і ріжним перестановками клинців або гачків, або ріжноманітним зєдиненням обох значків прийшли до створення звуків і слів, які без перерви йшли одно за одним. Усяке округлення в письменах було відсутнє; вони завше і зовсім були пристосовані до того матеріалу, в який врізались.

Шарден находив, що ніколи не вдасть ся зрозуміти ці знаки. Але вже Петро делля Валле висказав предположення, що ці уважні письмена мусять читатись з права на ліво. Докази

до цього навів німецький мандрівник — дослідник Карстен-Нибур, який в 1761. — 1767. роках обіхав Аравію, побував у Персеполисі столиці староперсидської династії Ахеменидів, і скопіював з найбільшою точністю усі доступні там написи. Він також переконав ся, що ті два значки, клин і гачок, складала три різних системи письмен і що всі три системи зустрічались в одному й тому ж тексті, при чім ішли в одному порядку: спершу сама легка, в якій Нибур одкрив 42 різних знаки, що творять клин і гачок; за нею слідувала друга, трохи багатша звуками й словами; нарешті йшла сама трудна, що перевишала дві перших своєю різноманітністю слів і звуків. Однак розбір цього письма був дуже тяжкий, бо не знали тієї мови, що ховала ся за ним.

Але отся то загадковість цього письма не давала покою вченим. В 1798. році ростокський професор Тіксен відкрив, що не більше як через десять клинописних знаків, регулярно повторював ся одинокий косий клинок — мабуть для відділювання слів. Це було звичайне предположення, догадка, але вона скоро потвердилась і послужила основою для дальшого досліду. Через чотири роки одному німецькому педагогу по імені Георгій Фрідріх Гротефенд пощастило розрішити цю загадку при допоміж геніяльної комбінації (перетасовки) і незнаючи східних мов. Він заявив, що річ не в трох різних системах письмен, а в трох різних мовах. Перша і сама легка, це мова царствующої династії, виходить — староперсидська, звісна в ті часи лише мало. Багато з тих написів, що привіз Нибур з Персеполису, були нічим иншим, як підписами під малюнками старих королів. В них регулярно зустрічались звісні одні й ті ж групи знаків. Щось подібного можна було бачити на персидських надмогильних памятниках пізнішого часу; в той час їх вже могли розібрати. В них завше повторювались звичайні титули: король, король королів, великий король. Але з огляду на те, що цей приходський стиль залишав ся на Сході одним і тим же протягом цілих століть, то Гротефенд заключив, що подібні групи знаків клинописного письма, повинні були виражати один і той же титул. В новоперсидських написах спереду титулів звичайно писались імена, частково в першому відмінку, частково в другому — коли поминалось імя батька короля. Одно й теж імя зустрічалось, виходить, в двох видах: раз в першому відмінку, другий раз в другому, при чому тоді, само собою, змінвалось закінчення. Це предположення теж потвер-

дилось, а з форми титулювання й на основі написів, Гротефенд заключив, що при цьому мова мусить бути лише про трох під ряд слідуєчих королів: дїда, батька й сина. Але з огляду на те що ці три імені були ріжні, то історія династій дозволила зробити дальші висновки і встановити, що написі відносять ся до Гістаспа, Дарія і Ксеркса. Найдти правильні староперсидські форми цих імен складало в кожному разі деякі утруднення, але цим шляхом Гротефендові пощастило зовсім правдиво витолкувати одинадцять з сорока двох знаків першого роду письма.

Незнання мов заставило його припинити дальші роботи, але звісні знавці Сходу, як Ейжен Бурнуф і Едуард Лассен, з успіхом продовжували туж роботу. В той же час сер Генріх Роулінсон, офіцер персидської армії, викрив знамениту напись Дарія Гістаспа на крутій скелі гори Бехистун коло Кірманша. Німецькі досліди спонукали його до доброго зучення східних мов і до дешифровки свого винаходу, яка була закінчена в 1847. році. Комбінації Гротефенда були зовсім правильні і цим було зломане загадкове мовчання клинописі — в кожному разі найлекшої з них написаної коли не зовсім на староперсидській, то однак на близько до неї підхожій мові.

Останні дві мови, які були перекладом першої, були трохи трудніще зрозумілі. Але їх теж осилили. В другій мові найшли щось подібне до еламїтичеської або сузійської мови, а в третій — до вавилонсько-асирійської, таємницю котрої розібрали Роулінсон, де-Сольсі, Гінкс і Опперт, особливо після розкопок у Месопотамії які дали багатий матеріал для порівняння. Вавилонсько-асирійська мова, як виявилось, була семитичною — виходить ріднилась з європейською, финикійською, арабською й етиопійською мовами. В Німеччині побїду над асиріологією підготовляв Ебергард Шрадер († 1908.) і Фрідріх Делїш. Перший має вже цілі покоління учнів які з незаперечним успіхом присвятили себе новій науці про древню історію людства.

Клинопись, як уже поминалось, була винайдена Сумерерами і, виходить, тоді її пристосовано лише до не семитичної мови. Вона складалась згідно з поняттями, із словесних і звукових знаків по складам, але були відсутні дійсні звукові знаки. Коли ж семитичні заходці засвоїли ці письмена, щоби ними виказати свою мову, то появилось так багато ріжних затруднень і неясностей, що ними й тоді могли користати ся лише вчені.

Вавилоно-асирійська мова, виявлена цими знаками, була потім, в другому тисячелітті, розповсюджена по всій Передній Азії. Та обставина, що асирійські вчені протягом тисячеліть користались такими запутаними письменами з їх величезною кількістю знаків і іншими особливостями, ніскільки не вказує на їхній практичний змісл. Тим більше ми повинні радіти енергії й розумові європейських вчених, яким пощастило розігнати темноту й підняти завісу, яка до того часу закривала історію культури цілих тисяч років.

33. Найстарша бібліотека в світі.

Ще в 1575. році німецький лікар Раувольф гадав, що ті холми, що проти Мозуля, повинні були містити в собі Ниневію. Англієць Джемс Річ, який перший спричинив ся до пізніщих систематичних розкопок у Месопотамії, був переконаний в правдивості гадки Раувольфа і посилав з Ниневії в британський музей глиняні плитки з клинописю. В 1842. році французький конзул Ботта викрив палац у Хорсабаді, який був резиденцією Саргона II завойовника Самарії. В 1847. році Англієць Генріх Лайард зробив величні виноходи в Ниневії й Кимруді, де він, між іншим, досліджував чотирі асирійських палаци. З тої пори розвиток розкопувань в Ниневії став побідним походом науки, в якому однаково приймали участь Англіїці, Німці, Французи й Американці.

Лайард і його помішник, уродженець Мозуля, по імені Хормузд Рассам, найшли в деревні Куюнджик на висотах Ниневії старійшу в світі бібліотеку, яка складалась із 22 000 глиняних плиток часів Сарданапала. (Асурбаніпала) останнього великого короля Ассирії (668—626).

Письмена цих плиток були відбиті на глині в той час, коли вона ще була мягкою; на них навіть можна разібрати тоненькі лінії зі шкури пальців. Потім плитки випалювались. Кожна з них уявляє з себе аркуш, а кілька їх в купі творять книжку або серію: їхній звязок встановлюється окремими написами на них. Вони дозволяють нам упорядкувати асирійські книгарні 2500 років після того, як самі Асирійці щезли з лиця землі. Ця, єдина в своєму роді бібліотека, уявляє собою справжній підручник „Kompedium“ асирійської культури й мудрости того часу і разом з тим, вічний памятник одному з найбільших королів старовини.

Здібність історичних оповідаць древніх Асирійців—зо всіх боків і точно відмічаєть ся красою хронології. Архив Сарда-напала містить в собі описи з життя королів, їхніх будівничих підприємств на добро народа і славу держави. Там зустрічають ся листи й прикази до провідників і підданих страни й від них, відозви, прохання, приватна переписка, торгові договори, оракули й молитви до бога сонця, постанови про церемонію приношення жертв, що мають багато спільного з постановами з книг Моісея, молитви, гімни наслідувані від сумерерів, в яких містять ся імена й посади різних богів. У цій стародавній бібліотеці зустрічаєть ся також вавилонська казка про початок світу і про всесвітній потоп, при чому все це має багато спільного з Біблією.

Вавилонське оповідання про потоп, в скороченню слідує: з божого веління Ситнапиштим, вавилонський Ной, будує ковчег, нагромаджує його золотом, сребром і різним життєвим насінням, бере з собою свою сімю, рідню, скотину й звірів з поля й зачинає двері ковчегу. Потім починаєть ся потоп, який боги викликали як кару на людей за їхнє розпутство. „Як тільки засвітила ранішня зоря, з основи неба піднялись чорні хмари. Бог хуртовини вдарив у нюю громом; Небо і Мардук виступають попереду. Герольди йдуть горами й долинами, а Нергал відриває якор корабля. Потім щезає Нініб і слідує напад. Аннуаки підіймають свої факели і їхнім блиском освічують край. Буйство Адада доходить до неба і світ повертаєть ся в темноту“. Шість днів і шість ночів підіймають ся великі воді. Після цього море заспокоюєть ся.

Бурливий наплив кінчаєть ся й ковчег укріплюєть ся на горі Ніссір. „На семий день я випустив голуба. Він полетів і вернув ся: відсутність твердої почви примусила його вернутись“. Потім Ситнапиштим випустив ластівку, але й вона вернулась, не найшовши пристановища. Нарешті він випустив крука. Цей примітив, що вода спадає й не повернув ся. Тоді Ситнапиштим звелів усім людям і худобі вийти з ковчегу, а сам приніс жертву на вершині гори. Боги почули пахощі жертви, а сам Бел порішив на будуче карати людей не потопами, а дикими звірями, голодом і чумою.

Це оповідання пізніше дійшло до Ханаанської землі і переказуєть ся знов у першій книзі Моісея, але вже в новітній формі, як це запевняє Деліш.

Бібліотека Сарданапала містить також самі найстаріші в світі медичинські „справочні книжки“.

Вони описують фізичні й психічні слабости, їх засоби лікування й закляття проти них. Духові недуги рахувались ділом демонів.

Сни розтлумачуючі книги, описують сни і їхнє розтлумачування. Пояснення різних ознак складало окрему науку. Вгадували час правління королів, їхні перемоги, які їм суджено отримувати і щастя, яким вони будуть користати ся. Зараня віщували майбутні події, чуму, війни, сарану, врожай, охоту й риболовлю. Рухи диких звірів, поведіння домашньої худоби, льот птахів, укуси скорпіонів — все це мало своє значіння, яке було звісне мудрецам. Печінка вівці дала привід до звісних висновків, однаково як і рід масла сезаму й відтілки поверхні води — Бецольд каже, що в цьому треба шукати початку науки про інтерференціальні барви, досліджені Ньютоном 4000 років опісля! Погода й її елементи мали теж велике значення. Майбутні події віщувались по хмарах, їхніх рухах і подібности до звірів. У бібліотеці Сарданапала находилась численна кількість астрологічних віщувань. Так, наприклад: „Відміна місяця одинадцятого дня принесе руїну краям Елам і Финикії, а королеві, мому властителю,—щастя. Дав би Бог щоби серце мого короля і властителя залишилось у спокою“.

Скоро після царювання Сарданапала астрологія стала астрономією і Вавилон став батьківщиною астрономічних розглядів. Созвіздя тельця, чепіги й риб мали вже свої назви, які продовжують триматись і в наші дні. Екліптика ділилась на 360 степнів, день на дванадцять подвійних годин, по 120 хвилин кожна, а подвійна година відповідала 30 степням. Кожний 7, 14, 21. і 28 день місяця був днем молитви або суботою,—виходить, що неділя мала сім день. Древні семити межиріччя, були, по всій майбутности, на подив свідомі в математиці.

Таким чином бібліотека Сарданапала містить в собі усе багатство вавилонсько-асирійської культури і торкається всіх галузів духової діяльності за виключенням драми. Тут так же, як і в інших місцях Месопотамії виходять на світ Божий все нові й нові винаходи, які ніколи не назвуть свого автора, а між тим чудно доповнюють наші досвіди про минуле і навіть профан і той почуває до всього того прихильність, особливо коли він, як і я, мав нагоду подарожувати по цьому краєві, який так багатий споминами.

34. Назад в Алеппо.

Разом з відвідинами Ниневії скінчилась перша частина моєї подорожі. Друга частина, про яку я скажу в окремій книзі, мала своїм кульмінаційним пунктом Єрусалим. Найкоротша дорога туди вела по турецькій етапній дорозі Незибін—Расель-Айн в напрямі до Алеппо. Старі стежки мене ніколи не чарували. Тим більше примануючою спробою показалось мені пересікти Межирічну країну Джефіре й сирійську пустиню і таким чином досягти Палестини.

Але без доброї охорони ця подорож була небезпечна. В цій частині Джефіра шамарські Араби мають кілька літніх таборів і не люблять церемонитись із проїзжими подорожніми. Виконанню мого бажання здавалось сприяло ще й те, що родоначальник шамарських Арабів, могутній Хомеді, був дуже відданий німецькому консулові Гольштейнові у Мозулі, в хаті якого я часто бував. Хомеді мав у той час свою Головну Квартиру в старому арабському місті Хатра, верстов 90 на південний захід від Мозуля і консул випросив для мене його могутчу заштиту. Він мав мене під сильним прикриттям бедуїнів переправити через пустиню.

Вже були замовлені верблюди для цієї подорожі і все зготовлене до отправки, коли неодолимі перешкоди повстали проти мого заміру. В Мозулі заступники Хомеді заявили мені, що я без перешкод доїду до Хатри, бо в кількох місцях цього шляху можливо було дістати воду для пиття. Відтіля до Дер-ес-Сор на Єфраті було лише дві кринички з солоною водою, яка в крайньому разі пригодна до уживання. Але цього літа обидві кринички, як і вся окружна місцевість так потерпіли від сарани, що замість води, там найдеш одну кашу з мертвої сарани—навіть бедуїни й ті не відважились ні разу скористись цією дорогою.

Через це мені не залишалось нічого иншого, як користатись етапною дорогою. Професор Тафель, який мав доручення зміряти берег Єфрату, приєднав ся до мене, а консул Гольштейн дав мені ще двох російських Німців, які зпочатку війни були інтерновані на Кавказі, але утікли відтіля і після казочних пригод вже місяць як добрались до Мозуля. Вони намірялись повернути до Німеччини і вступити в армію. Я мав досить плацу в своїх двох підводах і з охотою згодив ся на такий супровод.

20. червня я попрощався з герцогом і його світою, а на зорі слідуючого дня ми виїхали з Мозуля. Тафель зо мною помістився в мому екіпажі; за нами йшли три підводи з багажом і екіпажом, а нарешті—наші Азіяти-конвойні на арабських конях; серед конвойних були мій слуга і двоє жандармів, які повинні були дбати про нашу безпечність. Ще недавно, кілька турецьких офіцерів були порядно обстріляні шаммарськими Арабами, які устроїли засідку. Один німецький лікар з штабу герцога заопікувався раненими. Подібні напади, навіть серед білого дня не уявляли з себе нічого незвичайного. На цій етапній дорозі, по слідах якої має пройти будуча Багдадська залізниця, Туркам доводилось, виходить, натикатись на різні небезпечности з огляду на те, що Араби стали ненадійними. Однак німецька військова форма, а особливо велика й біла тропична каска були найкращим захистом проти подібної несподіванки.

Вже за першою жандармерейською станцією, деревнею Хомедад, раптом почувся один вистріл. Підводи зупинились. Тафель скочив на одного зі своїх коней і в супроводі жандармів поскакав назустріч підозрілим фігурам, що показались спереду нас. Але вони виявились смиренним караваном мулів. Його конвойні вистрілили для того, щоби показати, що й у них є зброя, на випадок, як би ми оказались розбишаками.

На слідуючу ніч ми розклались коло кринички Хегна, але наш сон був перебитий тупотньою коней, гуркотом підвод і криками німецької команди. До нас підїхала німецька батарея, за нею йшов обоз і караван з 600 навантажених верблюдів. Начальник батареї звелїв розташуватись у сусідстві з нами. Солдати носили легку, захитного кольору одєжу, а під тропичною білою каскою—хустку, яка захищала їм потилицю й шию від сонця. Шлях все більше й більше ставав подібним до етапного. Німецькі й турецькі частини війська проходили мимо нас на схід, а коло Увената успів вирости цілий табір шатрів німецьких офіцерів.

Увенат був на краю пустинї, — слїдуючі 55 кильометрів ми повинні були проїхати за самий короткий час і без жадної задержки, бо шамарські Араби робили місцевість небезпечною. Наші жандарми залишили нас, а нових нам не пощастило найти. Зате до нас приєднався один німецький лейтенант з Мозуля з чотирма солдатами. Одинадцятигодинна поїздка пройшла без усяких пригод. Ми зустрілись лише з одним німецьким кара-

ваном і перегнали один турецький, трохи менший, якому ми нагнали немало страху. Крім цього ми бачили лише англійських і індійських полонених, які з трудом тяглись вперед. Хто упав—залишав ся лежати без усякої помочі. Двоє Індійців, яких спіткала ця недоля, лежали мертвими коло дороги. На заході—північному заході палала степова пожежа, наче похід вночі з факелами.

Ранком ми подолали небезпечну частину шляху і їхали здовж берегу гарненької річечки, яка бігла по долині Демір-капу (Залізних Воріт). Це було вповні заробленим відпочинком для нас. Тут находив ся нокта-жандармерейській караул або гарнізон. Коло кількох ланів стояла пара будинків. На полях росли дині й кавуни. Річечка кишіла рибою, а зверху пливало кілька домашніх качок. Коло холму розташувались табором турецькі війська, а недалеко від них — англійські полонені. До вечера мимо нас у напрямі до Багдаду пронеслось коло сорока німецьких самоходів.

Слідуючого ранку, ще до сходу сонця ми були в дорозі й до обіду приїхали в Незибін, де під розкішними деревами на березі одного з рукавів Джарджара, притоки Хабура, ми гарно покупались і відпочивали усю решту того дня. Через те, що була субота, а вся торгівля на базарах була в руках Жидів, то нам неможливо було найти навіть огірок. А до того ж перехожі полонені позакуплювали усе, і на всьому путі відчувалась велика недостача в харчах.

25. червня ми знову зїбрались в дорогу й котили далі на захід по глухій дорозі, біля котрої Жидівки наповнювали водою свої гладушки з одного брудного рівчака. Сонце, яке почало сходити, чудово освічувало східню сторону старої кріпости Незибін з її вікнами й бойницями в чотирокутній стіні. Потім пролітали деревня за деревнею. В Казр Сач-хан стояв гурток свіжих курдських рекрутів під охороною кількох турецьких фельдфебелів, а рядом з ними плакала і з запалом сварила ся стара жінка. Її син був теж новобранець.

Професор Тафель захорів на пропасницю, й через це ми були змушені залишитись один день в Амуді. Село, як і вся ця місцевість, було заселене Курдами. Однак бургомистром його був Араб, в хаті якого служила молода, виведена з Трапезунду Вірменка. Вона настирливо прохала нас визволити її з цієї тяжкої служби і забрати з собою в Європу. Нам, звичайно, неможливо було виконати її бажання.

26. ми приїхали в добре відомий Бір-дава де три місяці тому назад я проводив дні безпорадного панування. Відсіля я зробив невеличку подорож у Мардін, це надзвичайно мальовниче місто скель, будинки якого, наче гнізда ластівок висять на північних скатах гори. Місто зі своїм 30 000 населенням лежить на висоті 930 метрів, а над ним на сторчовій вершині вапнистої гори, на висоті 1300 метрів, красують ся руїни старої кріпости.

У Тель-Ермені я знов зустрів своїх компаніонів. Тафель ще не вичунав, один з фурманів теж заслаб, а пекуча буря, яка доводила температуру до 40° і окутувала наш маленький табір з шатрів хмарами піску й пороху, викликала небезпечність за судьбу хорих. До вечера однак пішов дощ, а ранком 28. червня температура понизилась до 20.1 степенів і ця „холоднеча“ пробрала нас до нігтів. Але „холоднеча“ так освіжила наших хорих, що ми могли продовжувати нашу подорож далі по чудовій тепер дорозі. Через обидва рукави Джирджибу були збудовані мости й поспішно працювали над продовженням Багдадської залізниці. По обіді ми щасливо доїхали до Расель-Айну, де етапний командант звісний археолог др. Рейтер, зустрів нас з привітаннями. В товаристві його самого й його гостей ми провели вечер, який ознаменував ся величезною, на всю округу пожежою. На слідуєчий день ранішній потяг привіз мене знову в Алеппо.

35. Вічний водокрут.

„Все — суєта!“ каже проповідник Салома. „Покоління проходять, зявляють ся нові, лише одна земля — вічна. Усі води стікають у море, але воно зовсім не наповняєть ся. З того місця, куди вони стікають, вони знову продовжують свій путь. Що ж, властиво, сталось? А те іменно, що знову буде робитись. Що зроблено? Те що знов буде робити ся. Нічого нового під сонцем не трапляєть ся“.

Ніколи глибока, соломонівська мудрість цих слів не здавалась мені більше переконуючою, як під час цієї моєї подорожі через межирічну сторону Месопотамію, цю біблійну прабатьківщину людства. Від могутніх богачів старовини, які відсіля володіли світом, залишились лише купи сміття й цегляних плиток. Подібно реґулярним землетрусам і вибухам вулканів, час від часу на людство находив пароксизм руїни. Цему нас учить минуле. Будуче нам не звісне і воно наперекір усім пітгам

світу не уникне від цього закону історії. „Lo, all our pomp of yesterday is one with Ninive and Tire!“ каже сучасний письменник одної з найбільших держав наших часів.

Наче могутчі морські хвилі перейшли народи по просякшій кровю землі Месопотамії. Сумерери перші звісні нам мешканці цієї країни, у своїх старих пам'ятниках говорять вже про „сиву старовину“, казочну темноту, яка лежить далеко за тою завісою, до котрої доходить наш погляд. В 4-му тисячелітті до Р. Х., зверх 5500 років тому назад, країна наповнюється Сеμίтами і вавилонсько-асирійська світова власть протягує свої руки через безмежність плоскогірря передньої Азії й Північної Африки.

Історія цієї країни, як каже один історик, уявляє собою „тисячелітню боротьбу проти натиску варварів“. Цією боротьбою створюється могутня вавилонська „традиція держави й культури“, яка до часу асирійської епохи поступово поповнюється до „ідеї світової держави в розумінні єдиної організації усього культурного світу для оборони проти варварів“.

Але їхня година пробила. Ломаються греблі і хвилі перських народів підкочують ся, аби заволодіти спадщиною Халдеїв. З заходу підходить Олександр Великий і зі своїми Македонцями на ланах Гаугамели розвалює і руйнує царство Дарія. Після грецької епохи партійські й римські війська ведуть тут завзяту боротьбу між собою. Зассаниди, Омайяда і Аббасиди по черзі зникають. Потім на всьому обрії палахкотить пожежа: Гулагу й Монголи, наче спустошуюча хуртовина пустині, проносять ся по провінціях одеревянівшого каліфату, а Тамерлан і Татари приводять нові хвилі народів зі сходу. Серед боїв країна не має ні хвилини відпочинку.

Так покоління заміняють ся поколінням — протягом тисячеліть одне й те ж явище. Земля, яка колись прислухалась до жертвених гимнів, які співались Мардукові й богові сонця, раптом бачить Османів, що навалюють ся на ню під зеленими прапорами пророка. Минуло лише чотирі століття і ось наступила черга Османам захищати своє наслідство.

На шляхах Месопотамії лежить порошок великої кількості племен і народів. Багаті племена виростали, розцвітали і знов приходили до упадку. Нові займали місце старих. А нині лице історії знов повернулось до тієї країни, в якій колись стояла її колиска.

BUCHDRUCKEREI OTTO DREWITZ
BERLIN SW 61 GITSCHINERSTR. 106

39
И 58.876

Свен Гедін

Багдад
Вавилон
Ниневія

DER BURGVERLAG NÜRNBERG 18

By